

С(кар)
е 16

кар. 1514-3

Сылпагъарланы
Кулина

КЕҢИҢҮҮ



Сылпагъарланы Кулина

КЁМЕУЮЛ

ХАПАРЛА



СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1974

с(кар)
с16





КЪОБАНЫ ДЖАГЪАСЫНДА

О рундукъда сыртындан тюшюб, талайны сагъыш-
ланыб тургъандан сора, Владимир сабыр айтды:
— Назир, кесиме джетмеген затха кесими
ура эсем, кеч, алай а сени былай ауур
ахсыннганынгы кёрсем, джюрегим ауруйду. Игитда,
хар адамда бушуу къууанч да болады, ким да инджи-
уюню ауурлугъун кеси джюрюталса сюеди. Артыкъ-
сыз да биз, эркишиле, ёчбюз анга. Алай а джюрек
инджиуно ауурлугъу чакълы сууукълугъу да барды.
Джюрекни бузлатыб, ол къой, юшютюб, сезим къон-
мазлыкъ этиб къояргъа боллукъду. Ол хадауус тью-
юмчекни бираз седиретсенг а, тенгинги исси къайгъы-
рыуу аны онглаб, джылытыб, сора ол, билезик кыппа
седирегенча, чачыла, устукку-устукку юзюле, таркъая
барады.

Айтханымы эшитемиди, огъесе энтда биягъы са-
гъышха кёмюлюбмю кетди дегенча, Владимир, башын
кёлтюрюб, тенги таба къарагъанында, Назирни джут
тынгылаб тургъанын таныб, кёлуне асыу болду. Ба-
шын бармакълары чалышдырылгъан кёлларына ийиб,
бираз турду. Алай а Назир анга хапар джасаргъа

ашыкъмады. Къарамын терезеге кѣчюрюб, киши кѣ-
ралмагъан бир таша затны кѣргенча, терезени тышын-
дан къара джабыуну джиберген къарангылыкъгъа кѣз-
лерин тикди. Бираздан, тенгини джан аурутханын
сансыз этерге уялгъанча, айтды:

— Джазыкъсыныу дары болуб бир да билмейме.

Владимир ёпкелемеди. Назирни, башын ачаргъа
излемегенликге, тынгы бермей, джууашыргъа унамай,
бу тартынчакъ, таза кѣллю иги джашны джюрегин
сарнатыб тургъан инджиюу болгъанына ол ишексиз
эди. Аллай кѣзююунде уа адам, кеси айтыргъа изле-
генни тюл, аузуна тюшген ал сѣзлени быргъаб иерге
ѣчдю. Таза юйге кире тебресенг, аягъынгда кирни
сюртгенча, юсюнгде букъуну къакъгъанча бир болум-
ду ол.

Владимир джууаш айтды:

— Огъай, джазыкъсыныргъа къуру адамлыгъын
тас этген мискин адам тыйыншлыды. Мен аны юсюн-
ден айтмайма,—ол кесини оюмларын иги кесгин къу-
раргъа туракълады.—Мен тенгликни, шохлукъну юсюн-
ден айтыргъа излейме.

Терезени ачыкъ кѣзюнден кечени минг тиекли энчи
ушагъы къуюлуб, бу вагон юйчюкню ичинде джаша-
гъан эки джашны тюзелирге унамагъан ушакъларыны
юзюклерин джалгъаргъа дыгалас этди. Алай а джел-
чикден, терек чапракъланы шыбырдагъанларындан,
узакъда элчикни кечеги дауурундан, кече къанатлыла-
ны тюрлю-тюрлю тауушларындан, кече сменада ишле-
генлени мешналарыны гюрюлдегенлеринден дегенча
кѣб тауушдан къуралгъан бу къатышма ушакъ ызына
ыхтырылыб, тегерек шум болду.

— Биз бу каналны къазыб, бир ишни тындырыб,
бир къазандан ашагъанлы къаллай бир болады?—деди

Владимир.—Алай а сени юсюнгден соргъан болса, мени сартын, атынгы, тукъумунгу айтырыкъма, сора тыш тюрсюнюнгю суратларгъа кюреширикме ансы, башха джукъ билгеним джокъду.

— Да мени адамлагъа теджер не алаMAT хапарым барды дейсе? Ма каналны битдирсек, аны бла махта-на турлукъма ансы.

— Мен а ийнаныбма: сен кесинги былай бир къур-гъакъ, гырнау адамча кѣргюзюрге кюрешгенлигинге, алай тюлдю... билеме. Ол мен бульдозерни тегенеси-ни тюбуне тюшюб... эсингдемиди, мен ол дунягъа тебрегенлей, ызыма къайтаргъанынг? Ол кѣзюде кѣз-леринги къарамы... ол мени ёмюрге да эсимден кете-рик тюлдю... сени бизге ушаргъа къоймагъан бир зат барды... билмейме не болгъанын... Ол мени ангымы ыргъакъларына илинирге унамагъан бир ышанды. Сен, мени акъылым бла, педагогса.

Илгениб, Назир чырайлы тюрсюнюн тенгине тез бурду. Владимир Назирни кѣзлеринде ол кеси эсине тюшюрюб ийнакълай тургъан исси, джилтинли къарам-ны эследи.

— Огъай деме, кесинг тюл эсенг да, къанынг пе-дагогнукъуду, —деб гузаба айтды Владимир.

Назир тенгини хорламлы тюрсюнлю бегине аккыл-лы сейирсиниу бла къараб турду. Сора ингир хауаны аслам тогъуб, ашыгъыш айтды:

— Да, билемисе сен, ашхы улан, ол сени ол дуня-гъа тебрегенлей ызынга къайтаргъан педагог бу ду-нияны къууанчына къучагъын кериб, насыбха узал-гъан джюрекге ташны бериб, ууатыб, ол дунягъа ашыргъанын? Педагог! Педагог деб тюбегеннге айты-лыб барса, кемсиз сыйлы сѣз учуз болмазмы, не?!— алай айтыб, Назир харх этиб кюлдю. Бу кюлкюню

эшитгенинде, Владимирни джюрегин ким эсе да буз гыртлагъа къысдыргъанча болду: бу къарыулу, толкъунлу кюлкюде джарыкълыкъ джокъ эди, мараз, къоркъунчлу кюлкю, инджиуню ачыууну ачылыгъындан джаратылгъан сууукъ кюлкю эди ол.

Назир, кесини къарыусузлугъун кѣргюзгенине сокъуранганча, мангылайында, ичинде дуу джанган отха шагъат бола чыкъгъан, чирчик-чирчик джылтырагъан терин аязы была сыйпаб, эшикге чыгъыб кетгенинде, Владимир талай заманны сагъышсыз турду. Алай а биягъы сейир къарам аллына келиб, биягъы сагъышлагъа кетди...

„Тоба-аста! Мени бу телилигиме бир къара. Бастам болмагъан джерге къалагъымы урдум да, битиб баргъан джараны къабырчагъын сыдырыб алыб, ашландырыб къойгъанча этдим. Не ишим бар эди унутургъа суюген затын тартыб туурагъа чыгъарыб кюреширге. Джашауну тиги, дуппуру, ойматы да бола шойду да. Майна, аскерден къайтырымы аллында, Маша: „Энди меннге джазыб кюрешме, тюберге да излеме. Экибизге да алай игиди“,—деб джазгъанында, къалай кыйынлашхан эдим! Ол джарамы заман балхам кюлу бла сылады да, энди уа таб алай болгъаны иги болгъан эди деб турама. Надя уа мени тишируу идеалымы юлгюсюдо, тамам асыулу адамды. Болур Назирни да бир заты,—деб, кесине айыб этиб кюрешди Владимир.—Энди акъылым болса, бу ауур ушакъны башламаз эдим“. „Огъай, башларыкъ эдинг,—деб, аны бла азарлашыб тохтады бир оюму да,—къалгъанладан сорлукъ болмаз эдинг, Назирден а сорургъа амалсыз керек эди“.

Владимир сагъышха кетди. Назирни, кенг джауорунлу, деменгили джашны, тамам чырайлыгъа тергер-

ге болмаса да, ма былайы бузады деб кесгин айтырча джери джокъду. Кеси уа халисини ариулугъу бла, билимини теренлиги бла тенглерин кесине эртде илешдиргенди. Артыкъ алапат ышаны уа—ёмюрге бир кыйысыкъ ишни кесине кечерик тюлдю. Аны ючюн болур, сёлешген заманында хар сёзюн, базманда тартханча, ёлчелеб, анга джетек, дюрген, кирли сёз тагъылмазча, чемерлеб, джонуб, тилине туура бек керекли сайламасын ышаныб, алай сёлешеди. Башхаланы сёзлерин да элекден джибериб, къуру магъаналы хурттакчыгъын къабыл этеди. Кереклиге санамагъаны андан, къабыргъагъа тийиб ызына чартлагъан тобча, ангысына не аз да илиналмай, ызына алай чартлайды.

Бу сёлешгенден эсе тынгыларгъа суюген, тартычагъыракъ адамгъа тюбегенле, кеслери да эслемегенлей, анга терен ышанмакълыкъ сезимге джесирлениб, кёллерин, теренде бугъунуб, буюгъуб тургъан сезимлерин да, тиллери ич дунияларына тылмачлыкъ эталгъанларына кёре, тизиб башлаб къаладыла.

Назир а кимге кесгин кенгеш береди, кимни кёлюн джазады, кимге тас этген ийнамын къайтарыргъа болушады. Хоншу мекамла бла бирер ортакъ кырпычы болгъан деменгили мекамгъа ушайды ол. Ол ортакъ кырпышчыкъла кёпюрлюк этиб, ангыламакълыкъ бла ышанмакълыкъ, чепкен сокъгъанча, тохтаусуз джюрюйдюле ары бла бери. Бу хыйсаб аны кимни инджиуун да кесиникича сезе, болуша билгенинденди.

Бир сейири: Назирни ушакъ нёгери анга бушууун, кишиге билдирмеген таша аккыллылыгъын да тёгюб, джашаууну къарангы, джашыртын мюйюш-къууушуна да биргесине айландыра, муратларын, умутларын сюзе, джангыдан ёлчелей, биче тургъанлыкъгъа, кеси Назирни ич дуниясына бир да къарамын илиндирмегенин

сезалмайды. Артда уа, эслесе, хайран болады. Назир кимни джашауун да, суйсе, суратчы, бояулу мияла кесекчикледен мозайка сурат джыйышдыргъанча, тизерикди. Ала уа? Не биледиле ала Назирни юсюнден, бу ачылмай, окъулмай тургъан китабдан?

Нек этеди Назир алай? Тёгерегине джылыуну чомарт юлешиб тургъан джюрек эшигин бери ургъан джылыугъа ачыб, ары ургъан джылыугъа нек джабыб къояды? Огъесе аны джюрегини сезим джюрютген кесеге ишлемеймиди? Ол анга азгъынлыкъ келтирмеймиди? Неуа бир къысылгъан болумда, болушлукъ кюсеб, джалыннгыч узалгъан къолун ким эсе да ызына хыны тюртюбмю ийгенди, ол, тау кёзлеуча, таза джюрекке бителирге балхам табылмаз джара сала?

Владимир бу къыжгъыл басынган оюмла бла тентиреб тургъан кёзюуде, Назир тышында, улуу чынар терекке таяныб, юч джылны мындан алгъа болгъан ишни кёзюне кёргозе тура эди...

„Бары да тюнене болгъанча... Ол огъай, сагъышлы олтуруб, суугъа атхан ташчыкъларымы тауушчукълары да къулагъыма келе турадыла.... Зурум кетгенден сора хыны къуйгъан джангурну тамчыларыны суугъун да сеземе...“

Назир ызына киргенинде, Владимир, джукълагъанча, кёзлерин къысыб, сериун солуду. Алай а тенги аны джукъламагъанын биле эди. Орундугъун джырылдата олтуруб, хапарлаб башлагъанында, аны тюрсюнюнде биягъындагъы „боранны“ хазна ызы джокъ эди.

— Володя, сен мени кеч. Мени кесими былай бир бошлагъан кёзюуюм болады... Бир джолда табсыз тукум абыннганымы ачыуу, штормну заманында тегизде толкъунча, къутуруб, келиб кесин меннге уруб,

къолумдан джюгеними ычхындырыб кетсе... Джукъунг келмеген эсе, айтайым. Зурум бла мен школну бирге бошагъан эдик. Билмейме ол бизни бир-бирибизге алай кючлю илешдирген сезим къачан, къалай джаратылгъанын. Эшта, бизден кёб заманны кесин бугъундуруб, теренде уюб тургъан болур эди ол. Экзаменле джууукълашыргъа уа, мени кесим да ангылаялмагъан бир сейир тукъум сезимле бойлаб, джашаууму юренчек джюрюшю тюрлениб, мени армау этиб башладыла. Бир хыны болама, бирде уа бир белгисиз къууанч мени къанатларына къондуруб, насыбны тенгизи таба учуруб баргъанча, къайдагъымы да билмей, терен сатгышланы, татлы умутланы толкъунларына кёмюлюб, дуниямы унутама. Бары да мени хоншу орамда алашаракъ, акъ юй таба ышырадыла.

Алайы бла кюнюне ненча кере оза болур эдим? Билмейме. „Ушагъыусуз кёрюмеймиди, дуркъучу ёгюзча, былайда тегерек айланыб тургъаным?“ дерге башым джетишмейди. Ары озуб кетиб, мийик дуппургъа минеме, китабларымы джайыб, биразны элни башындан къараб турама. Сора ызыма тебрейме. Эследим: ол акъ юйню арбазында неда терезесинде Зурумну эслесем, бир тели дженгилликге берилиб, чабыб, ёрге-ёрге чынгаб, элни кюлдюре, сабийчикка, зауукълу ойнарым келеди, Къобан таба кетиб, аны джагъасында къадау сослан ташланы бир мийигирегине ёрлеб олтуруб, толкъунланы оюмсуз оюнларына къараб турама. Ингир ала, бетлери ачылмагъан китабларымы къолтукъгъа уруб, биягъы джол бла, биягъа терезеге арала, къайтама.

Зурумну кёрмесем а, кюн ортагъа дери бир классда дерследе олтургъаныбызны кёргеннге тергемей,

биягы дуппур бла юйюбюзню арасында джолчукъну ёлюм къара теблейме.

Мени „къуджурлугъуму“ чуруму Зурум болгъанын юйюбюзде да эсеген эдиле, алай а джолну татыуун джолоучу кеси татса, билир, дегенча, меннге оноуу, кенгеши бла да кесин ургъан болмады. Джангыз келинибизни—ол педагогду—„Джашчыкъ, суймекликге тыйыншлы болургъа кюрешгенден эсе, анга тюз болургъа кюрешген тыйыншлыды“ дегени эсимдеди. Айтханын ангылаялмагъан эдим. Алкъын аны ангылар ангым болмаз эди.

Зурум мени болумуму билеми эди? Биле эсе, къалай къарайды да? Бу соруугъа аллында алай магъана бериб да кюрешмей эдим. Окъуу джылны арт кюнлеринде уа кыскыныкга кирдим. Къалай этиб билалсын адам Зурумну кёлюн? Сагъыш этеме, бир оноуда тохтаялмайма. Дерсден сора аланы орамгъа дери талай кыыз бла джаш бирге келебиз, алайда уа тёрт джары кау-куу болабыз. Ол кёзюуде айтсам... Нени? Не деб?

Дерсде къагъытчыкъгъа соруууму джазыб, китабыны ичине салсам... Не соруууму? Алай да джарамаз.

Дерсге келе, ызындан джетиб, суймекликни юсюнден ушакъны башласам. Сора „ала мен сени суйгенча сую болмаз эдиле“ деб сирелсем... Кюлюб, айтханымы тенглерине айтыб къойса уа!

Мен алай эге турургъа, дерсле да бошалдыла, экзаменле да бошалыб барадыла. Мен а, Зурумну кёргенлей, джунчуб, ары дери этген оноумуа кесим ийлыгъыб, джашла таба джанлаб кетеме.

Бир джолда, экинди чакъда, Зурумну анасыны элни ичи таба баргъанын эследим. Къарнашы уа ингирде киномеханиклик этнучюсюн билеме. Къайдан келди

эсе да, бир оюм мыйыма чалышыб, юйге гузаба джетдим.

— Келин, меннге бир букет керекди...

Ол меннге сейирсине къарады. Сора ангылады.

— Да аллай букетни адам кеси къолу бла этеди. Букет, ол—джазыучады, аны башха къолгъа ышаныргъа джарамайды. Кесинг къурашдыр, майна, гюлlege кир да.

— Айхай, ашыгъама, букет эте да билмейме.

— Этиб кёрсенг, билirse.

Амал неди? Джыйдым букетни, къаллайла этдим эсе да, ингирги тейри джарыкъда, ашыкъ-бушукъ эте. Сызылыб джетдим акъ юйге Шош арбазгъа акъырын кириб, арт терезеге бардым.

Терезеден неон лампы джумушакъ кёксюл джарыгъы тёгюледи. Радиодан аз къарылгъан эркишини кечикген сүймеклигини юсюнден джылагъаны эшитиледи. Мен талайны сымпайыб турдум.

Букетни Зурумну кесине ким базыб узатырыкъды? Терезеге салыб кетер ючюн, терезени ачаргъа керекди. Тыкъырдатсам а—илгенир, къоркъар. Меннге сырты бурулуб, печни къатында китаб окъуй тургъанын кёреме. Мени къараб тургъанымы сездими да, Зурум бурулуб терезе таба къарагъанлай, букетни форточкагъа силдеб, хунаны башы бла секириб, думп болдум...

Ол сабийлигиме ийлыкъгъандан, эки-юч кюнню юйден башымы тышына къараталмай турдум. Аны тёртюнчю кюнюнде арт экзаменнге барыб, билет алыб, джууаб хазырларгъа олтургъанымда, Зурум, арабызда джукъ болмагъанча, сабыр ышарыб, устазладан кёз сакълаб туруб, мениге шпаргалка узатды. Шпаргалканы алдым, аны алмай, огъай, хо дей турургъа бол-

майды: эслерикдиле. „Шпаргалкада“ былай джазылыб эди: „Назир, букет бере билмейсе, бу джолдан сора къолума бере тур.“

Къысхасы, ол джолдан сора букетни кесини къолуна бериучю болдум. Джылла гузаба озуб баргъанлыкъгъа, бизни арабызда алапат сезим да ёсюб, чыныгъыб, ангылы да, къарыулу да болуб баргъан болмаса, мууал болмай эди...

Институтну бошаб, мени кесибизни элге буюргъанларын билгенимде, кесими эм насыблы адамгъа санай эдим. Эсимдеди, мен элге къайтханымда, Зурум пионерлери бла бирге лагерде эди. Мен да чалкъыгъа чыгъыб кетдим. Августда элге къайтханымда уа, ол кюн огъунакъ юйде, столумда, мияланы тюрбюнде былай записканы табдым: „Назир, сен элде болмагъанлыкъб тюрлениуле болгъандыла. Биягъы сен башынгы Зурумгъа атарынг хакъды. Алай а ашыгъыб, джашауунгу дардагъан этиб сирелме. Иги сагъыш эт! Эркишиге—сыйсызлыкъдан эсе, ёлген игиди! Шохунг“.

Садыр сууну уртлагъанча, джыйырылдым.

Не дерге билмей, мен сер болдум. Неди бу? Кимди шохум? Ол мени джашаууму дардагъан болуруна къоркъгъан шохум? Атын кёргюзюрге къоркъгъан, тюзлюкню багушда излеген къызбай генезирмиди, огъесе мени сюрюнюрюмю суймеген адаммыды? Болумлу адам болса, бетден бетге нек сёлешмейди? Къагъыт бускакны артына нек бугъады? Зурум бла ачыкъ сёлешейим. Энди экибиз да сабийле тюрбюз...

Алай а, Володя, къурум джабышмакъды. Кесими не джаныулаб кюрешсем да, аккыллыкъны джюрегимден къыстайлмадым. „Эркишиге—сыйсызлыкъдан эсе, ёлген игиди!“ Бу сёзле, маджа къургча, джюрегими кемириб, халеклик салыб башладыла. „Зурум меннге то-

лу джазмагъан болур, джашыргъан болур..." „Зурум сора аллайладанмыды да? Къалай ишекли боласа анга?“ Биягъы акъ юйге джууукълашыб, ызыма къайтыб кетиб турдум.

Сау ийыкъны кечигиб чыкъдым ишге. Зурумну кѣргенимде, аны ачыкъ къарамы мени сагъышымы чачды, кѣл берди. Ачыкъ сѣлеширге уа базмадым. Тюзю, не деб, къалай сѣлеширге билмей эдим. Къыйынды, Володя, аллай барамтагъа тюшсенг. Къаллай бир нафсы, оюм керекди.

Дерсле башландыла. Устазла кеслерини къыйын ишлерине киришдиле. Ала иште меннге не бла да болушур ючюн къалмай эдиле. Джюрегими уа кишиге ачалмай эдим. Устазланы Зурумну суюгенлерин, сый бергенлерин кѣрсем, ол записканы унутургъа къаст эте эдим, алай а... къарыуум джетмей эди. „Эркишиге—сыйсызлыкъдан эсе, ёлген игиди.“ Эсима тюшгени сайын, исси бегенени къабханча, джыйырылыб, кѣзлерим къарангы этиб башлай эдиле. Мени артыксыз да бир одалгъа ийген болум: коллективден юч-тѣрт адам, сѣз Зурумну юсюнден болса, айыблы ышарыб, къарамларын менден джашыра эдиле. Лаборант Харун бютюн ёч эди алайгъа, Мен аны къалайгъа элтирге билмей эдим. Джелкесинден алыб, Харунну башын суугъа кѣмерим келе эди.

Айтыргъа—кѣбдю. Андан эсе Зурумну дневнигине тынгыла.

Дневникни бир кесегин азбар билеме, сѣзюн тайдырмайма. Ма, ол ангыларгъа иги болушурукъду.

„5-чи апрель.“

Къалай сейир къуралгъанды дуня! Джылны башха чакълары болмай, къуру къыш сау 365 кюнню кючлеб тохтаса, къалай боллукъ эдик? Табийгъат

джангыргъанын кѳюуб, кюн джылытханын кѳюуб, джаныуарла юренчек турмушларындан ёнгелеб, адам-ланы джюреклерин сууукълукъ кючлеб... Ах, кѳйдан келдиле бу сабий акѳылла да башыма? Джаз джый-ыны кѳадары тели этиб кѳоймады эсе мени! Назирге былай сандырасам, аз кюлмез эди! Бир да кюлмесин, аны асыры суйгенден телирек болуб бара болурма дейме...

10-чу апрель.

Назир! Кѳалай ариу аты барды! Эндиге дери аны кѳалай эслемеген эдим, он джылны бир классда окѳуб? Юренчек болубму кѳалгъан болур эдим? Назирни сѳз-лерин айтамы турама биягъы мен? Школну бошагъан кюнюбюзде айтхан эди Назир меннге: „Зурум, кѳалай ариу ауазынг барды? Он джылны бирге окѳуб, кѳалай эслемегенме мен аны?“—деб. Экинчи курсда сагъатын-да ийнарчыкъ да кѳурагъан эди:

„Кѳара кѳзлени ийнакъ кѳарамы
Термилтед мени кесине.
Аны амалтын табмайма тынгы,
Арабыз узакъ—кѳюрге.“

Алай джазгъанында да, кѳызаргъан болур эди, джазыкъ.

Назирбий! Джангыз сѳз джырланыб башлайды. Му-зыкалы сѳз! Кесине айтсам, аз кюлмез. Огъай, айтмаз-ма. Кѳлю уллугъа кетмесин. „Бий“ деб а нек кѳош-дум? „Кѳачан бий болдум?“—десе уа? „Кѳачан бол-гъанынгы билмейме, джюрегиме бий болгъаны.

нгы уа билеме!“ — десем, аз джунчумаз эди! Харунну меннге джюрегин „тигим этиб“ кюрешгенин джазыб, джанын кыймайым. Харунну керегин кесим бергенме. Аралары тик болмагъанлай кълсын.

20-чы апрель.

Джаз... Келе кир, сакълайбыз. Нек? Къайдам, дундуния джукъудан уянынгына талпыгъандан болур.

Назирден письмо! Къысха магъанасы: „Сеннге кѣб айтырым барды, аланы тилсиз къагъытха ышаналмайма. Къагъыт неди? Ангыны, сезимлени адаргы сураты. Тюрсюнню бергенликге, суратда ич магъананы бермек кыйынды. Табы тюшсе, ким биледи, къалай,—ол заманда кѣргюзалыр эсем а кесими керти тюрсюннюмю. Мен термилген ма олду.“

Бош кюрешесе, Назир, мен сени керти тюрсюнню да билеме. Кенг джюрекли, уллу талпыулу, тюзлюкню суйген, назик сезимли—ма олду сени тюрсюннюг. Алай а, ким огъай дейди, кѣргюз ич магъананы, не фатауаны юсю бла суйсенг да! Джашауда нени да кѣб варианты болады. Хар адам кесини, сен айтханлай, „ич магъанасына“ тыйыншлы, анга келишген бир вариантны сермейди. Былайда джангылыу бола болмаз. „Ёлче бла нюзюрден джашау магъана бла мизам тууады“ дей шойдула да. Сенича, мен да сакълайма. Суйген адам суймекликге джутлай турады; суймекликден тоюм болуб эшитмегенме. Сакълайма, букъу къондурмай экибизни арабызда бу чагъыб келген назик гюлюбюзге. Адамны суймеклигини багъасы кесини багъасына кѣре, анга тенгиш болгъанына мен ийнанама... Ким да кеси адамлыгына кѣре сие биледи.

5-чи май.

Хош келдинг, джаз! Табигъатха джылыуну, санлагъа—дженгилликни, джюреклеге—къууанчны, джашлыкъга—сويمекликни ала келдинг. Мутхузланмазлыкъ суююмюнг—юсюнде, умутланы дунясына чакъыруунг—тюрсюнюнде, чомартлыгъынг—кёлюнде.

Хош келдинг, джаз, чагъыуну чагъы!

Назирден письмо! Къысха магъанасы:

„Зурум, сени кёрюрге къаллай бир ашыкъгъанымы айтыб ангылатааллыкъ тюлме. Аны айтыб тыхсыгъандан да не барды! Айтырым а буду: сен дуняда джашаб, мени кюнюм мутхуз боллукъ тюлдю.

Кёб турмай, экзаменлени бошарыкъбыз. Элибизге къайтыб, ишлеб башларгъа ашыгъама. Къалгъан юч ийыкъ—кёзюме юч джылча кёрюнеди. Педагог! Къалай терен магъаналы, сыйлы сёздю ол! Биз педагогла боллукъбуз! Педагогла! Сен анга ийнанааламыса? Сен аламат вожатыйге саналгъанынгы билеме...”

10 чу май.

Тюшюммюдю, тюнюммюдю? Кёзлерими ачитхынчы ууама да ачама. Джийиргеншили кёрюмле уа кёзюмден джанларгъа унамайдыла. Къалай болады алай? Мен адам шойма да! Джыйырманчы ёмюрню адамы! Космос эраны адамы! Сора мени малгъа тергерге къалай къолларындан келди адамланы? Менича, космос эраны адамларыны! Огъай, мени аланы адамсызлыкъларына, эмда къарангылыкъларына ийлыкъгъан ангым аны ангылааллыкъ болмаз, эшта. Огъесе ала бетлерине адам суратлы ау атылгъан джаныуарламыдыла? Неуа мени болумуму да кеслерини хузум, мискин ангычыкъларыны ёлчеси бла кёрюбмю алай этдиле?!“

Назир ахсыныб, тенгине дефтерни узатды. Владимир окъуб башлады:

„... Сабийлени шахаргъа элтдик. Район эришиулеге. Спортну талай тюрлюсюнден баш орунланы кючлеб, джарыкъ болуб чыкыгъаныкъда, кюн иги огъуна тигелеген эди. Физрук сабийле бла элге кетди. Устаз нёгерлерим шахарда бираз айланыргъа разы болгъанларында, мен автостанция таба бурулдум. Анам аурукъ-сунуб къалгъаны себебли, ашыгыш эдим.

Автостанциягъа джетиб, мюйюшден былай бурулдум, шуу деб бир „Волга“ аллыма чыгыб, джолума кенделен тюшуб тохтады. Илгендим. Сора эс джыйыб, бир джаныма бурулдум. Олсагъат мешначыкъны ал эшиги ачылыб, чырпабаш джаш бери силкинди.

— Эгечим, джолунг болсун!

— Сау болугъуз!

— Къайрыса, аллах айтса?

Къайда джолукыгъанма мен бу адамгъа? Амма кюбюрюн чучхугъанча, эсими къазыб, джууаб излейме. Хы, ма рабкоопну шоферу Салих шойду. Ёмюрде сёлешген адамым тюлдю, сора мешнасын келтириб аягыма нек тирейди? Мен ызыма ыхтырыла башлагъанлай, „Волганы“ арт эшиги ачылыб, бир ышарылгъан тишируу сыфат сыбдырылыб чыкъды. Райбыткомбинатда ишлеген—Тауджан. Мени джылымда болгъанлыгына, бир кере юйдеги къураб да кёргенди. Сора, энчи джашауу къолай болмай, эркишисинден айырылыб, профтехде окъуй келиб, андан да кетиб, кийим тигиучю болуб ишлейди.

Таныш тиширууну кёргенимде, кёл басыб, мен да кесими ышармыш этдим.

— Юйге болурса, Зурум? Джапынг алайгъа ушайды. Кёрюнмейсе, мен а, тоба, сенинге тансыкъ болуб

ёле эдим,—деб ийнакъялды,—ол сёзюбюз да сёзлей тура болур, аллах айтса, не-е?

— Сёзюбюз сёзлей игидда турады,—деб шагъатлыкъ этдим мен, кёб болмай Тауджаннга чепкен-костюм тикдирирге келирге келишгеним эсима тюзюб. Тауджан бизге кюулакъ тикген таксист бла аны къатында олтургъан токъ тиширыугъа, учаргъа излегенча, ойнай тургъан кёзлерини кюджур къарамын бирчик силдеб, дагъыда джюуолдеб башлады:

— Тоба-тоба, тансыгъымы бир алдым. Озуб баргъанлай сени эсlegenимде, Салихни кюоймай бери бургъанма. Юйге эсенг, кел, бери мин, биз да арыбыз. Джол узуну джаншарбыз, айтырым...

Мени джаншаргъа талпыгъан джерим джокъ эди.

— Сау болугъуз. Мен автобус бла барырма.

Тауджан кёлкялды сыфатха кирди:

— Оу, оу, сора сен а, энтда алай кыызбайлай, тартынчакълай тураса, насыблы. Мени таный шойса да, хадауус. Мин бери, ансы кёлюм кяаллыкъды,—деб, ол, агъаз тешике киргенча, сугъулуб ызына кириб, меннге да орун кюоя, олтурду. Мени аккыллыгъымы кёрюб:

— Айтама да, биз да ары, сизни элге барабыз. Атамы къарнашы, Хамит, келин келтиреди. Туурз орамыгъызда тюшерсе. Салих да уллу ана къарнашынг шойт да.

Тюз айтады Тауджан. Атасыны къарнашы бизде джашайды, келин келтирликлерин эшитмегенем ансы. Тауджан бла алада танышхан эдим: бу джарыкъ, накъырдачы кыызчыкъ мени кесине дженгил илешдирген эди. Артда уа сокъур ичегилерибизни алдырыб, больницада бирге джагъхан эдик.

Керти да, неден буюгъама? Кюмурсха тебеча,

кыдар адам джоппула гуждар кымылдай, чайкъала тургъан автостанция таба къарадым. Салих да ышарылды:

— Тейри, мындан тынгылы мешна анда да болмаз, эгечим!

Мен, таукел атлаб, Тауджан кенгине кериб тургъан эшикден кириб, олтурдум. „Волга“ гузаба бурулуб, джангур джаугъан джылтырауукъ асфальтны энишге сюзюлдю.

Нени юсюнден сѣлешмеди, нени джомакъламады Тауджан: джангы модэ, иги джырла, тюкенледе арт ийыкъда чачылгъан кийимле, къайыныларыны хапарлары, айырылгъан эркишисинден тарыгъыулары—азмыды сѣз? Бир заманда, ким эсе да тюртгенча, илгениб къарагъанымда, мешна элибизни огъары джанында, джол айырылгъанда сол джанына айланыб бара тура. Сермеб шоферну имбашындан тутуб, силкиндириб тебередим: „Бери бурсагъыз а, джолну кѣрмеймисиз?“

Шофѣрну кѣолу рульден тайыб, мешна кюветге тюшерге аз къалды. Салихни бети къан къуйгъанча кызаргъанын сездим. Эс джыйыб, чочуй башлагъан улоуун джолгъа тюзетгенинде, аллыбыздан келген джюк мешнаны шоферу онг кѣолун кабинадан къаратыб, башла бармагъын, ай гяур камсык, эсле! дегенча, ойната озду. Тауджан а, джашыргъан хатасы ачыкъланнган эрке сабийча, кука ышарыб, джюуюлдеб башлады.

— Ах, а кыыз, Зурум, мен гагайбаш къуруюм огъесе, сеннге айтыргъа унутуб кѣойгъанма. Былайда кѣошха къайтыб, келинге къурманлыкъ мал ала барлыкъбыз. Тѣз энди, не этериксе, автобус бек кеч эте келликди, андан артхамы къаллыкъбыз!

— Былайда тюшейим, джаяу да джеталлыкъма энди. Тохтатыгъыз, Салих!

— Оу, ёлейим андан эсе, сени джангыз кесинги былайда къоюб, биз къалай кетер эдик? Сени ары джетдириб, алай кетсек, таб боллукъ эди, эсгермедик да бурулуб кетдик ансы. Энди уа тѣз! Неди амалынг?!

Бу буйрукълу ауазы мени чапырды. Аккыл сыфат алыб, тормозну басхан Салих газны къошду. Кертиси да, бу заманда терс джарыда кесим нек тюшюб къалама? Тауджан да бизге барады сора. Ол ашыкъмаймыды ызына? Элден иги узайгъанбыз, барма къояйым.

Джол джанындагъы терекле аллыбызгъа гузаба чабдыла. Тауджан ал шиндикде мынгайыб келген тиширыуну къолгъа алды:

— Тоба, Хашыу, къралны, джамагъатны да сен сауа эдинг, энди сени эмерик да чыкъды, къалай боллукъ эсе да хыйсаб.

— Кѣрюр зарауатлыгъым сени тойдургъан болсун. Мен башымы джула билиученме.

— Да сеннге алкъын менича гадура тюбеген болмаз эди.

— Чыпчыкъ аугъа тюшсе, неге да табылыр бир мадар.

— Огъай тоба, саханнга бир гыртчы затны тюртюб къутулургъа излеме. Изинни толтура билген—артмакъны къагъа да биледи.

— Къайдам, чемер тигиучю эсенг, тикгенинг сѣгюлмесе...

Сора экиси да харх этиб кюлдюле. Мен, ол къуджур ушакъны ангыламагъанымы юсюне да, эсим анда, юйде эди, анамда. Салих а, неге эсе да сескекли болуб, джюрюшню сериуон этди. Алай а дагъыда газны бериб, мешнаны ариу джюзджюб тебреди.

Ингир мутхузлукъда терекле къаралдым-кёк чарсха ташайыб башладыла. Аланы мутхуз ауангылары мени кёлюмю такъыр этиб, кесими джангызлыкъны тузагъы-на тюшгенча сезиб, мынгайыб келеме.

— Джетмейбизми къошугъузгъа?

— Ма джетебиз, ол эки къарамдан ары аугъанлай алайдады.

Эндиге уа автобус бла да тебрерик эдим юйге. Терсейгениме къарачы мени, сабийчикча, кесими терилтдириб, буруш, къызбай кёрюнюрге ийлыгъыб. Биз, бир элчикге кириб, бир алашаракъ кенг юйню аллында тохтагъаныкъда, кёз байланган эди. Кесибииз да къошха тюл, элге келген болурбуз дейме. Къалайыды экен былайы? Тюзеталмайма.

— Ах, анам къайгъы эте болур...

— Оу, оу, сен а, анангы эгечи шахарда джашайды сора, анда сыйланыргъа къалды деб тура болур. Узун сигналны тауушу юйден къадар адамны арбазгъа къотарды. Тышында чыракъ джанды. Талай къатын юрюлюб келиб, бизни къуршаладыла. „Маклай папуас-лагъа келгенча,—деб кёлюме келди мени,—быланы къолларында уулу учлары бла узун агъач сюнгюлери джокъду ансы.“ Ала уа сюнгю керекли джарты болмадыла.

Дунияны дауурдан алдырыб, бирлери эшиклени кенгине ачдыла, бирлери эркишиле бла бирге орайда-ны къутуртуб башладыла. Хашыу, борсукъ баш эниш-ге тёнгерегенча, чыгъыб, къатынлагъа къошулду, Тауджан а чачын-башын тюзетир къайгъыгъа кирди. Аны тартыб тышына быргъаб, меннге юрюлдюле. Мен джазыкъ да, джукъ ангылаялмай, къатышыб, къуру гёзеннге атылгъан киштикча, кирир джер табмай, не дерге билмей, сериме кетиб тургъанлай, къатынла

кѳолтугѳумдан кириб, мешнадан суууруб алыб, аягѳымы джерге тийдирмей, учуруб тебретиле. Кѳурешеме, аланы уа кесимден айыралмайма. Кѳолларымы бошласала, бу орайданы эшитмезча, кѳулакѳларымы джабарыкѳ эдим.

Мени тарт-соз этгеними сан да этмейдиле. Кѳайсы эсе да джаулугѳуму тартыб, тулуму джабды. Мени сылыт этиб, талай эшикледен да ѳтдюрюб, бир отоуну мѳююшюнде кѳолларындан ычхындырдыла. Кѳатынланы бири:

— Ах, быллай илгизлик келинчигибиз барды, хариб,—деб, биягѳы джаулугѳуму тюзетирге узалды.

Аны кѳолун ызына хыны тебериб:

— Тауджан, ѳююнг кѳуругѳан, бу кѳутургѳан алмастыларынѳ недиле, кѳайда кѳююнг?—деб эрши кѳычыргѳанымда, кѳатын, абджыб, ары бурулду, мени кѳучакѳларѳа ѳюрюлген тишируула артха туракѳладыла, кѳалабалыкѳ бираз сѳл болду.

— Былайдама, джаным, кѳоркѳма, биргенгеме,—деди Тауджан, джалыннѳыч ышарылыб.

— Кѳоркѳма, хаталы джерге келмегенсе; сени кѳюсегенлеге келгенсе.

— Не-е дейсе, сен ѳыбы?!—деб ачы кѳычырдым. Алай а кесими аѳазым тюл эди эшитилген.

— Зурум, джаным, этерими этгенме, келиринѳи келгенсе. Сѳй мени, ма, ѳлтюр, дуккулла!—деб Тауджан мыллыѳын ѳююме атды. Мен аны кѳучагѳындан ычхындым. ѳюню ичи тѳгерек айланыб башлады, сора кѳѳзлерими чарс басыб, кѳайры эсе да бир эмгек кѳаранѳылыкѳѳа джыгѳылыб баргѳанымы эслеб, дагѳан излей, хауаны сермедим. Тѳгерегими алыб тургѳан кѳызла тутхан болур эдиле, джыгѳылдым деб билмейме. Манѳылайымы кѳайсы эсе да мылы чипирек бла

сыйпагъанын сезиб, кёзлерими ачханымда, юй да—шайтан оюнун тохтатыб, чарс да—джокъ.

— Мен сени ангылайма, къоркъма, бел къатдыр,—деб шыбырдайды къызланы бири, Тауджанны менден кери тебериб,—адресинги айтчы.

Бир суююмлю джаш къызчыкъды шыбырдагъан. Мен эс джыйдым. Помедет, мен да чегетде, къуу тюзде тюл, адамланы арасында шойма да, нек алджадым былай деб, кесиме урушдум. Нафсымы бошламайым ансы... Сабырлыкъ.

— Джаным, биз да, сени суюмесек, былай этибми айланлыкъ эдик? Биз да сени адамча кёрюбюз, келиширбиз, сыйынг бла, намысынг бла тутарбыз, юйдегибизни бири этиб. Былай этме,—биргебизге келген тишируу болур дейме муну айтхан.

— Салихни бери чакъырыгъыз. Бусагъат мени юйюме элтмей амалы джокъду!

— Кечегиде джукъгъа да бармазсыз. Юйюгюзге уа, танг атханлай, джарашыргъа адамла барлыкъдыла.

Мен бу къадар адамны кенгешлерине тынгыларгъа излемейме, алай а эшитмей къоялмайма.

— Эгешчигим, келмей турсанг, не мадарыбыз бар эди, турур эдик, келдинг эсе уа къайтыр умут болмазгъа керекди.

— Келген келин ызына къачхан—адет тюлдю, биз сабийле тюлбюз

— Джазыуунг алай болур эди, энди аллах насыб берсин!

— Салихни бери чакъырыгъыз!—мен бетими джууб баргъан бу хадаус ачы сууну тыялмагъанлай кычырама.

— Аланла, бу келинчик кесин былай эшикке атыб турмасын, чакъырыгъыз Салихни.

Салих, къарамын уятлы джашыра, кириб, джаматха буюрду:

— Барынг да чыкъчыгъыз!

Аны таукел буйругъуна разы, болмасала да, бойсундула. Юйде Тауджан, Хашыу, Салих, мен, ол адресими излеген къызчыкъ къалдыкъ.

— Мен, ёлтюрсенг да, чыгъарыкъ тюлме,—деб, Хашыу аякъ тиреб тохтады, Салихха-затха ышанмагъанын билдириб. Салих меннге суу уртлатыб, сейирсинген ауаз бла сорду:

— Сен, керти да, келирге сёз бермегенми эдинг?

— Огъай. Эсимде да джокъ эди.

— Сора не сёзююз сёз эди да?

Мен шахарда ушакъны эсима тюшюрюб, ангылатырга кюрешдим. Ол Хашыугъа бурулду:

— Сиз „къыз бла бир тиллибиз“ деб нек айта эдигиз да?

— Къызгъа да, джашха да, барынга да аман этер акъылыбыз болмагъанды, къарнашым,—деди Хашыу, джандыра кёзлерин ышартыб.—Мени къарнашыма сен да аллай бир кыйналгъанлыгъынга, не болады! Унутмазбыз. Бизге гурушхаланы бош санайса.

— Да мен сенден къол кыйын дауламайма. Алдаб, кир ишге къошханыгъызгъа гурушхама. Мен керти да келин алыб келебиз деб келе эдим.

— Да келтирмедикми? Аллай алапат келинчик да келтиргенбиз.

— Огъай, келтирмегенбиз келин. Джангылыб келе келгенбиз. Бу терслик мени бойнумда болсун. Терслигими тюзетейим!

Алай айтыб, Салих, ёрге туруб, эшикке табанны бергенинде, эшикни гёзетлери кёб болгъаны танылды.

— Сабий болма, къарнашым! Биз да бир уллу тукъум, юйюбюзге келген келинибизни юйюбюзде тыялмагъан ат бла бедишлик болааллыкъ тюлбюз. Ариу, къайтыб барса да, къызгъа да ол сый болмаз, эшта. Аны ангылаталмай кюрешебиз мынга ансы,—деб, Хашу меннге бюсюремей къарады.

— Сора юйню иесин бери чакъырыгъыз да, алай оноу этейик.

— Атам джандетли болсун, хариб. Анамы къарнашы уа былайдады. Бетин ачыб, бу сабий бла сёлеширге тартыныб турады ансы. Алай а... джашла да бир кирсинле да шагърей болсунла, не дерик эселе да ала да.

— Огъай!—деди Салих.—Мен чотну керти болумун билмегенме ансы, бюгече былайда кюеулук кёргюзе турур заман тюлдю. Кёрюнюрге керекли, заманында билдирсе, ким огъай дей эди, болушурек да, джазыууна, насыбына кёре болур эди. Ансы бу селекелик иш неди? Сокъургъа сохта тутдургъанча! Огъай! Мен сизни сыйыгъызны кёреме, алай а бу сыйсызлыкъ иште кёшулургъа излемейме. Къызны, келтиргенимча, элтиб юйюне салайым да, сора келтире туругъуз кесигиз!—былай айтыб, мени кълумдан тутуб, Салых эшикке кесин атды. Бу кёзюучюкде сенчадан тиширыу кычырыкъ чыкъды. Бу кычырыкъны кемсизлиги барыбызны да илгендирди. Халкъ гуждар болуб, эшик таба гыжнаб тохтадыла.

Эшикден, гулоч таягъына таяна, муккуруракъ къарт тиширыу кирди.

Халкъ, эки джанына ыхтырылыб, тиширыугъа джол къойдула. Ол да, аллына атлаб, башындан джаулугъун алыб, кыйнала ийилиб, Салихни аллына атды.

— Тохта, къарнашчыгъым! Тиширыуну джаулугъу-

ну юсю бла атлагъан эркиши алкъын бу тау элледен болмагъанды.

Тиширыуну чакъмагъыракъ акъ чачына кёзюм джетгенинде, джюрегиме миз чанчылгъанча болуб, кёзлерим къарангы этди.

— Кёремисе бу итни юзюгюнден джаратылгъан итлени,—деди тиширыу,—бу акъмакъ ишлери бла бу тиширыучукъну да, сени да, бизни да армау этиб кёйгъанларын! Мен ёлге эдим да, бу сабийни былай тиреллигин билге эдим! Джашыргъандыла менден да! Энди уа ма, къартлыгъымда, былай бедишлик болуб! Болса да, эртденблагъа дери тёзюгюз, къарнашчыгъым, ансы суймей эсе, не дауубуз багъды? Суймеген бал, джау да ашамайды. Тилерим олду. Эртденбла бир оноугъа келиширбиз.

— Эртденблагъа дери?—деб сызгъыракакъ кычырды Хашыу. —Огъай, анам, этерни этгенбиз. Энди бу адамчыкъ былайдан къуру мени ёлгюгюмю юсю бла атлаб чыгъарыкъды!

Тауджан да анга къошулуб, биягъы къалабалыкъ башланды. Акъырын бурулуб, амма чыгъыб кетди. Халкъ аны ызындан къотарылды. Онгсуз болуб, Салих сагъышлы олтурду.

Мен Салихни къолуна къадалыб тургъанымы эсгердим, къолун бошлагъан а этмедим. Биягъы кызычыкъ да—ол бу юйню кысха джууугъу болур эди—мени къатыма сюелди. Тауджан стол аллында тогъайсырт шиндикге джерлешиб, биягъы чачын-башын тюзетиб тебреди. Астоприлла, аны бу ушагъыусуз халисин—джетген джеринде кесин тюзетиуюн—къалай эслемегенме? Ий, ким джашланы шагърей этеди бу дингизбалтыр Хашыу бизни бла? Хы, кюеулук болур.

Иги болду, бир джахил хаскюр тюл эсе, бу ишни ушагъыусулугъун ангылар да, бизни кетме къоярла, аягъыбызгъа чѣргелиб, амал-такъалла къураб, онгсуз этиб турмазла да... О къой, бир кете-келе тургъан санча болмаса, аны ючюн бу ассы тиширула бу халисизликини, адам намысха келишмеген керахат ишни этиб айланамыдыла?

Бу экили оюмланы кесиме кечинмек этиб, ушагъыусуз кийинген хонтаракъ эркишини кѣзюме кѣргюзе тургъанлай, эшик сабыр ачылыб, эки джаш кирдиле. Салам бериб, эшик артында шиндиклеге чѣкдюле. Нени юсюнден сѣлеширге билмегенча, уятлы тынгылаб тохтадыла. „Сѣз табмай джунчугъан джерде хауаны юсюнден айтыргъа керекди“,—деб кѣлюме келди. Ах, бусагъатда Назир бир кириб келсе!

— Алан, Махар, бу алапат суратны сенми джонганса?—деди Салих, столдан балеринаны статуэткачыгъын алыб, джашлагъа ушакъгъа сокъмакъ сала, Къатымдагъы къызчыкъ пырх-чырх болду.

— Эшта, эшта,—деди Махар,—туура аллай уллу фахмудан бизге джетген болмаз, ансы малланы ызындан болуб турмаз эдик.

— Аны уа айтма, хар ишге да керекди фахму.

Ушакъ къызды. Махарны зоотехник болгъанын, ишинден хапары болгъанын ангыладым. Нѣгери шофѣрду. Кесин къубултса да, алай тартынчакъ да болмаз. Мени къаш-башларымы тешилмезча кѣрдюлеми, огъесе адет алаймыды, билмейме, джашла кѣб мычмай, джунчутханларына кечмеклик излей, кетер къан алдыла. Была бизге кеслерин кѣргюзтюргеми келгендиле, бизни ызыбызгъа ашырыр оноу нек этмейдиле, деб, аны айтыргъа мен да ауузуму ачдым, эшик ачы-

лыб, талай тиширыу да кирдиле. Джашла, уятлы сыфатда, сыбдырылыб чыгыб кетдиле. Мени ауузум ачылгъанлай къалды. Аны эслеб, Салих аланы ызларындан чыгыб кетди.

Тебредиле сора тиширыула мени эгеб:

— Тиширыу сабий юйюнден тышына бир атлам этсе да, ызына къайтыу джокъду. Сен кетиу деб хахайлаб, эки аягыбызны бир уюкъгъа тыгъаса. Къайры кетериксе, энди сен бизникисе. Сабий акъыл керек болмайды быллай джерде.

— Энди къайтдынг деб сеннге бюсюреу этилмезлигин биле болурса, тиширыу намысха ушагъыусуз затды ол. Дженгиллик этиб, кетсенг—сеннге да сый тюл, бизге да—сый тюл.

— Майна, ол былайдан чыгыб баргъанны, Махарны, несине не керекди? Сеннге эртдеракъдан тюеб, омакъ-чомакъ сёлешиб, терилтирге кюрешмеген эди эсе, анда не барды? Ол сени тенглерингден баш этиб тутарыкъды.

— Тауджан сеннге чертгенинде, джаш бла тюешиб бир сёлеширге унамагъанынгда, алай базындыкъ ансы, эсингдемиди?..

Огъай, эсимде джокъ эди, энди эсиме салдыла ансы.

— Ма юйю, малы, мюлкю, рысхысы, ма окъууу, чырайы! Несине не чурум табаса?

Къалай ангылатайым мен бу тиширыулагъа, бу, сёз айтдырмай, ауузумдан сёзюмю алыб баргъан мырышгы оюмлу батманлагъа, бу дуруссуз ишге ёкюл болуб кюрешген пикирсизлеге, халилерини мусхамлыгъын? Ала бла мени оюмларыбызны ёлче юлгюлери бир тюлдюле да, олду бизге бир—бирибизни ангылатдырмагъан.

— Болур болду, бояу сингди, джаным. Сен аны билмегенликге, ол сени эртдеден биледи. Кесинги, бизни да бедишлик этме...

— Ах, а кыыз, быллай бырнак... джылагъанны да бир кыйсанг а, джаным...

Тауукъ багушну къызгъанча, была фатауаланы кыотара келедиле. Мени уа ачудан тамагъым бууулгъанды да, селешалмайма. Селешсем да, меннге тынгылагъан кёрюнмейди.

— Адамларынгдан кыоркыа эсенг, ма бусагъат джарашыргъа келечилени джиберебиз...

Алдау сёзю ол, булджутууду, ансы бу болумда эки-юч кюнден алгъа иерик тюлдюле; бизникиле мени мындан кыоратыргъа излемезча, заман озарын излекдиле. Огъай, ол тюрлю тузакъдан хапарлыма.

— Сени сабий акъылынг амалтын джашларыбызны темир аулу терезеледен кыараталмазбыз, тоба, не болсакъ да, сени бла боллукъбуз, ансы...

Этерни этиб, энди неге кыоркыуулу болгъанларына кыара. Ол чот мени эсимде джокъ эди.

— Дженгиллик этиб, кесинги оу этиб, бизни шау этиб, эки уллу тукъумну бири бирине джау этгенден эсе, джаннган отха да секирсе, тоба. Адамланы бетлери бла ойнаргъа джарамайды.

— Ол джарлы Нюрхан да бюгечели суу-салам болду ариу. Аны кыачы огъуна урур, бу юйню да, адамын да, башынгы да сыйсыз этсенг. Махарны анасына айтабыз...

Эрши кыан алыб Салих кирмесе, неллай бир теблер эдиле бу джыйын мени ангымы? „Базман кыйсы джанына ауса, маму да ол джанына мине эди“ дегенлей, не джаны бла да ёшюн уруб, ариу айтыр ючюн

да, къарантха кѣргюзюр ючюн да къалмадыла. Салих-ни буйрукълу ауазы быланы сѣл этди. Аманатны толугъ этмей джабылырбыз да дегенча, нелени эсе да айта, чыгъарларын сакълагъанын таукел танытыб сюелген Салыхха да хорламлы къарай, бабуш балалача, тизилиб чыкъдыла. Тынгылаб тура болур эди, Хашыу сенчадан кесин бери атды, алай а Салих, анга джол бермей, эшикни джабды.

— Кѣремисе бу сылыкъ чотну! Сабийча, кесими алдатыб. Мешнамы да бир сау чархы къалмагъанды. Болумну ангылагъанлай, мыллыгымы милиция таба атдым. Алай а хадауусла аягъыма чулгъаныб, атлатмадыла. Сени къоюб да кеталмадым.

— Милиционерге мен адам ийгенме,—деб ичыбырдады Зоя.

— Зоя, да сен уллу адамлыкъ этиб тураса да, иги къыз,—деб, Салих бюсюреу этди кетерге унамай тургъан къызчыкъгъа.

Танг белги бере башлады. Гюнахы кесини болсун, къартла айтханлай, Тауджан да, кетмегенлей, тегерегибизге айланганлай турду. Не бюсюреу анга, олду, „къуртну башы—телче“ деб, барын да этген. Ол планла эдиле аны „артмакъны къагъаргъа“ учундургъан. Эменирге излемеген ибилис!

„Ишни неси да къарай эди кюннге, мамматла да къарай эдиле кюннге“ дегенлей, хар барыбыз бирер оюмдан сакълайбыз эртденни. Зоя бла Салих мени сындырмазларын билеме. Зояны да ангылайма, бу юйню къысха джууугъуду. Дагъыда, джууукълукъ сезимин адамлыгъы хорлайды. Къарнашы айтханын тындыргъанмыды ансы? Да къарнашына базмаса, ийиб бюреширми эди? Къайдам... Башымда къазан къайнайды сагъышдан. Кѣзлерими сууукъ суу бла чайкъайма.

Мени сагъышымы чачаргъа ючюсю да кюрешир ючюн кълмайдыла. Радиола да кълйсы континентден эсе да келтириб, джарыкъл, алай дамсыз джырланы кълтуртады. Насыблыла, кимле эселе да, джырлар къллери барла! Огъесе, бушууларын чачар дыгаласларымыды?

Джесирле... джесирлик... Башына джетмеген бу сезимни сууукълугъу бла мугурлугъун ангыларыкъл тюлдю. Мен былайда кълалама деб кълркълмайма, бу адамланы мени талай кюнню джашырыб туруб, сора, кълб заманны озгъанын сыйыма джууулмазлыкъл тамгъа этиб, ол фатауа бла аягълымдан алыргъа излегенлерини ачыуу бир кюйдюрюб, бир юшютюб, джюрегими азгълн этиб барады. Зоя да ала бла бир тилли болуб, мени булджута тура эсе уа... Мен Зоягъа эрши къларагъланымы эслеб, ачыулу къларамымы джерге иеме... Ах, Назир билсе, ариу, шайтанны тутуб джерлесе да, шыб деб джетер эди.

Мешнаны ачы сигналы тангны сескекли тынчлыгълн бузду.

Къларангылыкъл чачылыб, эртден кюнню джарыкъл таякъллары терезени къларышдан аз онглу гитче кълзчюклерини миялаларына кеслерин эрке ышыб тебрегенча кълрюндю. Мени санларымда бир исси толкълун джаратылыб, бетиме кълызгълан арауунну кълаблагъланча болду, сора толкълун бушуууму, сагълышларымы да эритиб, кълкюрегими, башымы да кълуууш этди.

Эшикни таукел ачхан саубитген, чырайлы милиционерге, аны ызындан келген кесибизни тийреден адамлагъл, къларнашыма, джууукълларыбызгъл, аланы артларындан басыныб, кълйгълылы къларагълан бу элчи тиширулагъл бла эркишилеге кълзюу кълараб, джыгълмаз дыгаласда, Зояны исси кълолун джаягълыма кълаты кълсыдым...

15-чи сентябрь.

Джангыз шохум, дневнигим, кеч, эртдеден бери сеннге сырымы ачалмагъанымы. Къолум къалам тутмай эди. Сеннге ышанмасам, энди кимге ышанныкъма? Кесинг билесе, аллым тюбегеннге тыхсыб тебреген адетим джокъду, къуру сеннге джармалайма нени да. Анама къууанчымы айтычума. Ананы сакъларгъа керекди, мадар болгъаннга кёре, бизни энчи инджиулерибизни ачыуундан. Бизге бир къат бушуу ананы джюрегине талай къат болуб орналады. Ананы бизни бирер мазаллы зыбала этгинчи чекген къыйыны да анга озуб боллукъду. Тамара шохум эди мени ангылаучу, айхай, ол да ётгенди да кетгенди узакъгъа. Каникуллада ишлерге Къазахстаннга кетгенди.

Башха ким къалады? Устазыбызгъа? Бизни къуру да ангылай эди Зарият Азретовна. Огъай, бу хапарымы анга да айталлыкъ тюлме: Назир да, менича, аны сохтасыды. Биз устазланы къолларындан кетгенли тёрт-беш джылдан атлагъанлыкъгъа, биз аланы ёмюрлюкге сохталары, ала да бизни устазларыбызлай къаллыкъдыла. Устазгъа сохтасындан тарыгъыу—къатылыкъды.

Алайды хыйсаб, шохум.

Ачайым сеннге тюзюн.

Назирни бизни школгъа ийгенлерин, аны къалай ашыгъыб сакълагъанымы да билесе. Сени бетлеринги Назирни хапарындан толтуруб туруучум эсингде болур. Айыб этме, дунияда меннге андан багъалы адам джокъча эди, не этерик эдим сакъламай да, джазмай да. Бу джолдан сора уа сен да бир солурса...

Назирни бизни школгъа келгенине къаллай бир къууаннганымы кесим да билмейме. Экибиз да—педагогла. Эки адамны бирча излемлери болса, джюрек илешиу кючлю болады, дей шойдула да. Энди бир джылдан институтну мен да бошарыкъма“,—деген оюмла мени чексиз насыбха бѣлей эдиле.

Назирни ал кюнледе тюрленнгени барды деб эсле-медим. Биягъынлай джарыкъ, биягъы суююмлю къара-рамы, ийнакълы ышаруу. Таб энди алгъындан да са-гъышлыракъ болгъан болур эди дейме. Огъесе устазны къанына сингиб къалгъан сабырлыгъынамы джангыла-ма? Ишленмеклиги да бираз сюрмеленнгенми этгенди? Да не башхасы барды? Назир—къачан да, къалайда да—Назирди!

Талай кюнден эследим: кѣзюме ачыкъ къарамайды, устазла дерсге чачылыб, экибиз къалгъан тѣреси бол-са, кесине бир гузаба иш чыгъарыб, башын ары ата-ды. Бир-бирде уа, тѣгерегинде дауурдан алдырыб тур-сала да, кѣзлерин къайры болса да чыракъ ийиб, эси башха дунияда айланады...

Мен аны бла алкъын ушакъ этмегенме: табыкъ тюшмегенди. Ол аферистка амалтын джесирге тюшге-ними чала-къула эшитиб, джюреги къыйнала болур-му? Да нек чала-кула эшитеди, барын да болумуча джазгъан эдим да? Андан сора, кертиди, келиб, чал-къыгъа чыгъыб кетген эди. Бизни бири бирибизден таша затыбыз болмагъанын биледи да. Къыйынды, адам тыйюмчек болуб тохтаса. Къайдан юреннгенди ан-га да?

Таб, башха джерге кетге эди, джазыб сорур эдим. Былайда уа къалай джазайым? Иште джунчуй болур-му? Къыйынды устазлыкъ джангы ишлеб башлагъан-нга. Мен вожатыйме да, сабийлени тиллерин, сырла-

рын биле барама. Ол а, джазыкъ, бек кыйнала болур.

Бош айтама. Завуч дерсин махтагъаны эсимдеди. Экибизни арабызгъа бу буруу кыйдан сюелди? Меннге айтылмазлыкъ бир чюйре иши болурму? Ол кыалай бушуу болургъа боллукъду?

Башым кыатышады. Былай деб джууаб табмайма. Назир а кюнден кюннге тюрлениб, сагъышлы, мыдах, тюлен болуб барады...

Кёб бармай табы тюшдю. Школда соруула бла джууабланы ингири болду. Соруулагъа джууаб бериу бошалгъанында, концерт башланды. Концертни сохтала кеслери бардыра эдиле. Аллында мен да кёлюм бла тынгылай турдум, сора кёлюм такыр болуб, акъырын коридоргъа сылджырадым.

Коридорда, мангылайын сууукъ миялагъа бериб, Назир терезеге кыабланыб тура эди. Башха киши джокъ. Ким эсе да сыртымдан тебериб амалсыз этгенча, кесими тыялмай, кыатына бардым. Не дерге билмей, талайны сирелдим. Ол мени эследеди, айны сют жарыгъына кёзлери чыракъ кетибдиле. Былайда мындан кёб сирелирге боллукъ тюлдю: элден эрек болуб тургъаныбыз ушагъыусуду.

— Назир!

Назир илгениб, меннге ауара кыарады.

— Назир, кетер заманынг болмаймыды?

— Кыайры?

— Юйюнге.

— Нек дей эдинг?

— Кыалай эсе да, олтуралмайма. Ашырыр эдинг дей эдим. Концертден айырыб, кимни алыб кетейим!

Назирни кыара кыашлары азчыкъ керилдиле.

— Кийин.

Айны толгъан кечесиди. Джалну не ууакъ дуппу-
ру, чунгуру да ариу кёрюнеди. Шош ингирни тынгы-
сын Къобанны джукъусурагъан шууулдауу бузады.
Джууаш джелчик уяна келиб, тереклени тешпелерин
сылаб шыбырдатыб, сора биягъы джукъусунда уюб
къалады. Кюндюз марал джангурчукъ ургъанындан
болур, хауа тазады. Къобанны джагъасында къуру да
былаймы болуучанды? Билмейме, кечегиде келгеним
болмагъанды.

Былай деб келишмегенлейибизге, бизни орамдан
бурулуб, сууну джагъасына келе турабыз. Назир эс-
легенмиди? Игидда. Ма, суу джагъагъа тюшерге таб
джерни сымарлай къарады. Тикден тигелеб башлагъан-
лай, меннге къолун узатды, эсле, таярса, дегенча, бе-
тиме къараб, бурунча, чомарт ышарды. Ауурлугъуму
аны къолуна джуклеб къойгъанча, санларым дженгил
болуб, Назирни да тартыб, энишге чабыб тебретим.
Ол, мени къолуму бошламай, кеси да чабыб тебрети.

Суу ызында тилли кёрюнмейди. Джассы заманда
ким айланлыкъды мында, алмасты болмаса?

Кечегиде суу джагъада сейирликди, нек болгъанын
билмейме. Былайын джукъу толу къарыулаялмагъа-
нындан болурму? Назир, гебенекге ушаш кенг плащын
тешиб, бюклеб, зугул джассы ташны бир къыйырына
тешейди—меннге шиндикликди ол. Назир кеси ташны
бирси къыйырына ауур ийилиб олтурады.

Биягъы тынгылауну беребиз. Айтырынг кёб болуб,
джукъ айталмай тынгылау—къыйынды. Ол айтылма-
гъан затла, ташла ёсюмню басыб, хыбыл, чыркым этиб,
къойгъанча, джюрекге къаланыб тохтайдыла. Аладан
арытылыргъа керекди...

Сол джагъада мийик къаяла рахат джукъуну къу-
чагъындадыла. Аланы артларындан сыбдырылыб чы-

— Сен аллай бир ышанмагъанлыкъ этерге тыйыншы болгъанымы билмей тура эдим.

Аны кёлкълалдыдан къоркъгъаны болмаучуду.

Ол да энди андан ары созаргъа джарамагъанын сездиди:

— Сени ол арт письмонгу...

— Сора уа?

— Окъуб, кесингден да бир эшитсем деб тура эдим...

— Аны бери не къатышы барды?

Ол джунчуду. Сора сокъураннган ауаз бла:

— Алай бош. Эринмей эсенг айтыргъа, дегенлигим эди,— деди.

Огъай, „алай бош“ айтылмагъанын билеме. Бир ашыгъа, бир джангыла, джесирге тюшген хапарымы толу хапарладым. Назир эки кёзюн суудан алмай тынгылады.

— Сора уа?

— Сора уа не? Къайтдыкъ юйге. Бизни бла кюрешмегиз, деб тилеб, къартланы келечиге иерге къалгъанларында, бизникиле ала бла кюрешмедиле.

— Ала бары да айыбларына джолугъургъа керек эдиле. Сен тюз эсенг.

— Къайдам. Бизникиле да алагъа къошулуб, къаугъаны къоюгъуз деб тургъанларында...

Назир талайны тынгылаб турду.

— Зурум!

— Не?

— Сен... сен меннге барын да толу айтдынгмы?

Мен ангыламайма Назирни нени толу айырмагъанын.

— Мен... мен саулай да, тюзюн билирге сюеме,— деди ол.

— Сора,—Назирни менден не излегенин ангыламайма,—сора мен тюзюн айтмаймамы да?

— Билемисе,—Назирни ауазы юзюлюб-юзюлюб чыгъады,—мен эркишиме... мен... ёмюрлюкге бир арбазгъа джыйылыр адамымы... юсюнден толусу бла... тюзюн билирге керекме... Не болгъан эсе да... ол гелетоу юде .. Иш анда тюлдю. Мен билирге керекме...

— Нени?

Ах, алаймыды? Ангыладым! Мениге ийнанмагъанлыкъданмыды бу адамны тюрленнгени, ынгычхаб сёлешгени, дёнгиюб айланнганы... Бу зат а—эсима келмеген эди! Ишекли... неге?.. не ючюн?.. Сыйыма, намысыма букъу къакъдырмай тургъаным ючюн? Намысны адамлыкъны баш шартына санагъаным ючюн? Атына табыннганым ючюн? Сюе белгеним ючюн?

Ачытыб къаты къысхан кёзлерими ачханымда, Назир, аллымда тобукъланыб, къолу бла мангылайын кючлю басыб тура эди. Бетине къарагъанымда, ол да кёзлерин кенг ачыб, кёзюме къарады. Огъай, джууугъум, энди бош къарайса. Алада энди сен къууаныр зат джазыллыкъ болмаз, эшта!

Онг къолум хыны кёлтюрюлюб, джашны джаягъына штап деб тийгенинде, Назир, джыйырылыб, артына силкинди. Мени къолум а хауада тагъылыб къалды. Аны джаягъыны чакъгъан тауушун къахла талай кере айландырыб энikleгенча болду. Огъесе, менигеми алай кёрюндю. Эс джыйыб къарагъанымда: сол къолу—джаягъында, кёзлеринден да джылтырауукъ бюртюкчюкле тигелеб бара. Бу хыйсабны кёрюу ол сёзлени эшитгенден тынч тюл эди.

Секириб тургъанымы, ол мийик тикден учуб чыкъгъанымы эсгереме, юйге уа къалай джетгеним эсимде джокъду..."

Владимир окъуб бошагъанында, Назир хапарын джалгъады:

— Кюйюб баргъан джаягъымы, кечеги сууукъ суудан ууучум бла алыб, джуууб кюрешеме. Огъай, бир да сууумайды. Ол кёзюуде джаягъыма джюрегими мукъут болуб кюйюб баргъаныны ачыуу чабханын эсгералмай эдим. Сёл эталмагъанымда, биягъы ташха олтуруб, къолум бла джанган джаягъымы басыб, сын болдум. Кючлю джангур джаугъаны эсимдеди. Меннге не башхасы бар эди? Джауум—даулетди, джаусун! Меннге болушмаса да...

Ненчанчы кычыра эдиле эсе да, гугуруккула, ала дыгалас этиб кюрешмеселе, танг келмей къаллыкъча, хахайгъа къалдыла. Отну мыдыхына атылыб къалгъан бош къазанча, чачылыргъа кюрен тарта тургъан башымы Къобанны джауум тым къошхан боз суууна кёмюб алыб, юй таба кетдим...

Классха киргенимде, сабийле, „дюр“ деб къанатлы джыйын учханча, гузаба турдула. Олтуртуб, журналы ачдым.

Мен джазыу, къадар-зат деген джомакълагъа ийнанмайма. Алай а сейирликге къара: дерсими темасы „Катерина бла Татьянаы сыфатларын тенглешдириу“ эди. Аланы таза, терен сезимлерини юсюнден, адамлыкъларыны хакъындан! Керти суймекликни юсюнден!

Сагъыш эт, кесими ол этген ишимден сора, сохталаны кёзлерине ачыкъ къараб, ол сыйлы затланы юсюнден къалай сёлешалыр эдим? Хар айтхан сёзюм джалгъан, учхара, ийнамсыз боллукъ эди. Сохтала джалгъан сёзню, белеуют сезимни кечмейдиле. Мени кыызбай къарамым алагъа болумну баям этерин билдим. Огъай, Володя устазны къарамына джалгъан сезимле джазылмазгъа керекдиле. Алайсыз литература-

дан керти дерс берирге мадар джокъду. Дерс бериу — ол къалгъан ишледен башхады. Къуру къолну чемер, лиги, акъылны юренчеклиги бла баджарылмайды ол! Айта тургъан сѣзюнг — ичингде, саулай тинингде, джюрегинде къайнай тургъан сезимлени, ийнамынгы суратлау болургъа тыйыншлыды.

Мен а? Акъ сютге къурумну атханча этиб, меннге атаб ёсдюрюлген сейирлик гюлню сермеб алыб уууб, дуккуллаб, джерге къуюб, дагъыда келиб, сабий джюреклерин нени да сингирирге ийнамы ачыб тургъан сохталаны алларына сюелиб! Нени берлик эдим мен алагъа? Ышангысызлыкъны? Джюрек сангыраулукъну, кесим юшютген топал сезимлени, кесими дюрген къолум къыргъан татлы муратларымы умурчукълары?

Огъай? Билимим джетише эсе да, устаз болургъа алкъын адамлыкъым джетишмейди. Джашау мени чайкъаб къойгъанды, алкъын джуууб, ийлеб, къатдырыб бошамагъанды. Къарачай джамчыны къалай этилгенни эшитгенмисе? Мен, чий тыбыллай тургъанлай, замансыз джегенден чыгъыб къалгъанма.

Журналны акъырын джабыб, классдан чыккъанымда, сабийле ёрге туругъа эсгералмадыла. Иги болгъан эди!..

Джашла талайны тынгылаб турдула.

— Энди школгъа къайтыр акъылынг джокъмуду?

— Кесими тыйыншыгъа тергесем, табу этиб къайтырыкъма.

— Да аллай кесгин ёлче табаллыкъмыса да? — деди Владимир.

— Адамлыкъгъа, джюрекни керти тазалыгъына ёлче керек болмайды, мени акъылым бла.

— Неме уа, Назир, Зурумну андан бери излегенмисе? Энтда кеч тюл эсе уа?

— Башха школда устаз болуб ишлейди. Энчи джашаундан а базыб кишиге джукъ соралмагъанма. Неге керекди?

— Кечерик эди эсе уа?

— Огъай, ол аллай адам тюлдю. Башха нени да кечерик эди, ол этгеними уа—огъай! Таб, кечсе да, мени кечмеклик тилерими сакълаб турмай, билдирлик эди кеси. Огъай, кечерик тюлдю! Мен кесим огъуна кечмейме кесиме.

— Мен а сенича тѣзюб къояллыкъ тюл эдим,—деди Владимир, эси неге эсе да ангарылыб.

— Иш тѣзюмде тюлдю. Табигъат сыймеклик атлы алапат, таза, шатык затны джюрекде бир кере джаратады. Аны бир ууатсанг, экинчи чагъалмайды, не кюрешсенг да. Джамасанг да, табы къалыб, алайдан сууукъ урлаб турады... Огъай, огъай, не сагъыш этеме да, джюрек кюлтюмню ачыуу сынмайды.

— Да тазалыкъ таркъаямыды да? Чокъракъ кѣзлеу кирленсе да, тюбюнден уруб, ариуланыб къалады да!

Назир, кѣзлерин джумаракъ этиб, биразны сагъыш этиб айтды:

— Болур. Алай а ол артдан келген тазалыкъ—кѣзлеуню кирлегеннге атала болмаз.—Бираз тынгылаб, ахсыныб къошду:—Хар джазны гюлю башхады. Джюрекке уа джаз бир кере келеди. Агава терек ъмюрюнде бир кере чагъады деб эштгенме, терс, тюз эсе да. Сыймекликни бир кере чакъгъаны уа—хакъды. Джюрегини джангыз джазыны гюлюн теблеген а джарлыды!

КЁМЕУЮЛ

Аерс айта тургъан кыызчыкъ бошагъанында:
— Тамараны айтханына кыошары болгъан?— деб сордум. Классдагъыла, джукъ айтмазгъа келишгенча, бирден тынгыладыла.

— Ауузугъузда кыууут джуммакъларыгъызыны джута киригиз, хадауусла!—деб ышарды Сагъит.

— Сагъит, айтырынгмы барды?—дедим, орунсуз кюлкю кыабынырын ушатмай.

— Ой, кыоюгъуз, мен бир бош затны кыайтара да чайнай тургъанны суймейме,—деб джууаб берди Сагъит,

— Алай дегенинг!

— Ангыларгъа суйген ангыларыкъды!

Аны бла бек эслеб селешмесем, тиклик тереннге кетерин эсимде тута, джуудураракъ айтдым:

— Да барынг да нени да ангыладыгъыз эсе, ол игиди. — Сагъитни джууаб эгенин сансыз этдим.

Сабийле, Сагъитге эрши кыарай, кыуш-муш эте тебретиле. Ишексиз, аланы Сагъитни селешиюню дюргенлиги эрикдире башлагъанды. Ал кюнледе ала Сагъит бла мени арабызда диалоглагъа кими сейирсине, кими джунчуй, кими да эштмегенча эте тынгылаучан эдиле, алай а сёзге кыатышмай эдиле. Энди уа аланы меннге джакъ болургъа кюрешгенлери мени биркесек ийлыкъдырады, Сагъитни уа алагъа меннге да ёчюкдюре башлагъаннга ушайды.

Устаз бла бир сабийни арасы тикден тик бола барса, ол болум устаз бла классны арасыны таб болуруна, окъуну иги барырына да чырмау болады. Ол себебли, мен „устазгъа эм керекли инструментле: билим,

сабырлыкъ, эблилик“ деб, джюрегими алайгъа байлай-
ма.

Алай а къалай тынчды устазны джюрегин къый-
нагъан! Ол устазны хар кимге да бирча таза кёллю
болуб, кимге да игилик, онглулукъ теджегенинден,
бир адамны да мыдах, такъыр болурун излемегенин-
ден болур. „Устаз да, къалгъанлача, къууана да,
къыйнала да, инджиле да билген адамды. Алай а ол баш-
ха тюрю адамды. Джюрегинде биз джашайбыз. Устаз
бизни джашауну адамгъа тыйыншлы, алдаулукъсуз,
деменгили атлауучуна ёрлетирге тохтаусуз кюреш
бардыргъанлай турады. Аны керексиз сыркыулугъубуз
бла, эбсиз, дюрген сёз бла джюрегин къыйнагъаныбыз
адамлыкъсызлыкъды“, —деб сабийлени эслеринне келир-
ге ёч тюлдю. Огъай, аланы ангыларында алкъын „ке-
симлик“ асыры кючлюдю, кеслерин асыры оздуруб
бек сюедице. Кеслерини сезимлерин не джанындан да
чучхуб, чача-тёге, неда тамам тереннге асырай, айлан-
дыра да ийнакълай тургъан болмаса, тамада адамла-
гъа бираз эс бёлюб, кеслерин аны бла къыйнаргъа
сюймейдице неда бошамайдыла.

Бир джаны бла уа: мекам ишлеген кимни джарлы-
лыгъын да алай сан этиб кюрешмейди, кесини ишине
къадалыб тургъан болмаса. Алай а мекам ишлейме,
аллай къыйын кёзюуюмдю деб, таша, туру да болу-
шуб кюрешгенлени бюсюреуюсуз, аяусуз этергеми ке-
рекди?

Биз а, уллула, бу „мекам ишлегенлеге“ асыры кёб
кечим салабыз, кеслерине тыш адамны кёзю бла къа-
раргъа иги юреталмайбыз, деб келеди кёлюме. Джа-
шау а марданы излейди.

Марда, марда... Не затда да, не болумда да —мар-

да! Марданы уа огъурамагъанла бардыла. Артыкъсыз да джамагъат сезими къарыусузуракъла бла кеслерини „тормозларын“ кереклисича, орну бла, таймаздан хайырланыб турургъа юренмегенле.

Не терсирек затчыкъ да, кѣзге хапджюк тюшгенча, устазны джюрегине алай чанчылады.

Джюрегинг къыйналса, дерсни таб бардырмакълыкъ къыйынды. Мени да эсим экиге бѣлюнюб, бири бу къатыш-къура сагъышланы тарай, чача, джангыдан джыйышдыра, ангылашыныр джорукъгъа келишдирирге дыгалас эте, бири да бетинге, сабий кѣзле сезимлеринги окъуялмазча, ау атаргъа кюреше, дерсни маджалыракъ бардырыгъа тырмашады. Къонгурау зынгырдагъанлай, кѣб тюрт-мюрт да этмей, классдан сериуюн чыкъдым.

Устазланы бѣлмесинде адам кѣб эди. Устазла, адетде, бири бирини бетине къарагъанлай, кѣзлеринде, тюрсюнюнде кѣб затны, таб кеси кесине ышанмагъан затланы окъуб къояргъа ёчдюле. Мен а тарыгъыргъа, кесими джазыкъсындырыгъа излемейме. Ол себебден джарыкъ болургъа кюрешдим.

Башымла уа „Эшта, мен устаз болаллыкъ болмаз-ма. Менде устазлыкъ джилтин болмагъанлай, джангылыб, аджашыб тюшгенме бу джолгъа“ деген бушуулу сагъышла къайнайдыла.

Къарт устазланы бири, Саният Харуновна, кѣзюме джити къарагъанын эслеб, эсим тетрадлагъа кетгенча эгерге кюрешдим. Алай а устазны кѣзюн къайдан алдарыкъса!? Саният Харуновна ышарыб, къатыма келди:

— Суфият Керимовна, кесигизге бегирек базыгъыз, джюрегигизге уа кѣбюрек тынгыларгъа да къоркъмагъыз. Алайсыз минутлукъ къарыусузлукъ юйрей бара-

ды, ол адамны онгсуз этиб, суйген ишинден кёлюн къачырыб, тюнгултюб къояргъа да болады,—деб, журналла таба айланды.—„Базынмагъан тобукъ сюек сындырмаз“,—деб къошду дагъыда. Адамны сагъышла башын чайкъагъан кёзюуде джылы, оюмлу сёзле бла эс табдыргъан—тамам да оюлуб баргъан мекамгъа дагъан салгъанчады.

Борис Шахарбиевичден кёлюм къалады: олду меннге Сагъитни берген. Джашчыкъны халисин биле тургъанлайына (былтыр ол сау джылны джашчыкъгъа „ачхыч“ табалмагъанды) меннге „сылджыратыргъа“ къалай кёлю баргъан эди аны, эркишини, устазны!? Мен эртдеден ишлеген, сынамлы, чемер устазланы бири болсам, бир иш эди ансы. Инстигутну бошаб, биринчи джыл ишлейме.

Ол а, Борис Шахарбиевич, школда къадар джылны ишлегенди. Эркишиди. Сора „къыйын“ сабийни уа меннге „джюзджоргенди“. Кертиди, мени кесими разылыгъым бла. Алай а мен, школда джангы адам, алкъын сабийлени къараб кёзюм да кёрмегенлей, не хапарым бар эди? Ол а аны бла хайырланыб... Андан эсе, „Да, коллега, ма былай да былай“ деб, тюзюча айтыб берсе, огъаймы дерик эдим.

Мени тамагъыма бир къаты джуммакъ тыгъыла да бир тебреди, алай а эрлай эриб, сингиб кетди.

Иш былай болгъан эди. Августну башы сюремде биз, устазла, классланы юлеше, сабийлени тизимлерин джарашдыра айлана эдик. Биз лахор къуруб тургъанлай, эшик къагъылды.

— Да, киригиз!—деди завуч. Эшик дагъыда къагъылды. Келгенни кирирге тартыннганын эслеб, мен эшикни ачыб, меннге таныш болмагъан тиширыуну эс-ледим.

— Неме, алтынчы классны класс тамадасы керек эди,—деди келген тишируу, бетиме джунчууракъ къараб.

— Менме,—дедим, алтынчыланы эки да болгъанларын унутуб.

— Сен?—деб, къатышды ол,—Борис Шахарбиевичди деб тура эдим.

Борис Шахарбиевични чакъырдым. Ол да мени чакъырыб:

— Суфният Керимовна, Айшат джашын „Б-ге“ кѣчюр дейди. Хоншу сабийле бары да „Б-дедиле“, ала бла болса, къаты контроль салыргъа таб боллукъ эди, деб кѣзю къарайды,—деди.

„А“ меникиди, джашчыкъ меникинден Борис Шахарбиевични классына кѣчерикди. Мен огъай демейме. Бир джаны бла, классымда сабийлени кѣбге санаб турама. Классда сабий азыракъ болса, хар сабийни къалай ангылагъанын эслеб, тергеб турургъа онг болгъанын билеме. Экинчиси уа, „къыйыныракъ“ сабий болмаса, „контроль“ салыргъа алай бек дыгалас этмез эди, дейме нчимден.

— Мен разыма. Тизимден кетерейим,—дедим.

— Айхай,—деб, Борис Шахарбиевич сытчы-мытчы этди,—орнуна сабий алмасагъыз, боллукъ тюлдю, эки классда да сабийлени саны тенг къалырча...

Мен сейирсиндим. Мени классыма сабий къошарым келмей эди: сабийни юреннген тенглеринден айыруу, ары бла бери кѣчюрюб, керексизге джунчутуб айланыргъа джарамайды. Сабийни юсюнде сатыу-алыуму этерикбиз? Алай а мен Борис Шахарбиевични сѣзюнден таймазлыгъын сездим, къатымдагъы тиширудан да бу эркишини орнуна ийлыгъыб, тиширууну мыдах

этерге да суймей, Хасанны орнуна башха сабий алыргъа да таукеллигими билдирдим. Ол заманда берилген эди Сагъит меннге...

Окъуу джыл гузаба барады. Мен да ишни эбине тюзелирге дыгалас эте барама. Устазла бла завуч да меннге эс бёле, джангылычымы мен кесим эслегенча этерге тырмашадыла, мени джунчутмагъанлыкълары болур.

Институтда устазланы бири къуру да: „Педагог—артист болургъа керекди“,—дерге ёч эди. Энди ангылайма: артистча, педагог да аудиториясыны (тынгылагъанланы) эслерин, ангыларын, эмоцияларын да джесирге алыб, кесине бойсундуруб, алагъа кесини сезимлерин джукъдура, сингдире билирге, аны юсюне да джангы оюмлагъа, джангы сезимлеге тамал къалай, ыз сала барыргъа керекди, дегенлиги кёре эдим. Алай этмеклик мардасыз къыйынды, алайсыз керти устаз болургъа уа онг джокъду, ол баямды. Къайсы классха кирсем да, сабий кёзлени илеш ышаргъанларын эслейме. Кесим да алагъа тамам кёлюм бла илешеме. Ол игиди, алайсыз а ала джалгъан сезимлени таныб къоядыла.

Алай а хар дерс да устазгъа уллу кюрешди: адамлыкъ ючюн, илму, билим ючюн, мизам, джорукъ ючюн. Хар дерсни аллында устазны джюрегинде къоркъуу, умут, аккыллылыкъ, сакълау, базыныу дегенча бир-бирине къаршчы сезимле кюреш ачыб, чулгъана, джыртыша, кёзюу-кёзюу бир-бирин хорлай да, кими тубюне бата да ташая, кими да башына къалкъый, къатыша да ангыламазча эзиле, бир, тахсачы дюккюч артында бугъуб таб кёзюуню марагъанча, симсиреб,

сейирге къараб тохтай, устазны талаб туруучуларын энди уа уста билеме.

Мени сагъышха къойгъанлай тургъан кесими клас-сымды. Мен не къарыууму да салыб, Сагъитге джуу-укълашыргъа кюрешгенликге, бир да сокъмакъ табалмайма. Дерследе кесин чърчек тутады. Устазланы тарыкъдырады. Кеси энди мени дерсимде „къуджурланнганын“ къойгъанды, алай а хазна дерс этмейди, кеси да эсгертиу алгъан сабийлени джакълаб селешген адетни табханды. Сабийле бла устазланы арасында ёкюллюк этерге... Мени сартын, ёкюллюк—къаршчылыкъ болгъан джерде керекли болады. Сора устазла бла сабийлени арасында ол не затха тергелирге керекди? Сагъитни кёлюн билирге не амал-такъал да излейме.

Дерсден сора чакъырыб, кеси бла энчи ушакъ этгенимде, баш тебенине къараб, бурунчугъун тартыб тургъан болмаса, ол огъай, тенглерины къатында, кесин чърчекге санатыргъа тырмаша, этиучюсюча, хыликкерек джууабларын да этмеди.

— Сагъит, устазла бла уа нек демлешиб тураса? Огъесе сени джанынга тийгенлери-затларымы болгъанды?

Аягъыны бурну бла джерде сурат салады.

— Ала да, мен да сизге иги болугъуз деб кюрешгенибизни къалай эслеялмайса, сен алай эссиз джаш тюлсе да? Дерсни бардырыргъа заран боласа, кесинг а, сабийлеге джан аурутханча, аланы кёрууларгъа кюрешгенча этесе. Сабийле аны бетсиннгеннге санамагъа эдиле, неда эки бетлиликге!

Терс тиегин басдым болур эди, аны кёзлеринде хыны джилтинчикле джаныб, олсагъат джукъландыла.

Мен аны „ёкюллюкню“ къоярына ийнандым, алай а классдан андан да бек сууутуб пелах этмеге эдим!

— „Ойнаб сѣлешсенг да, ойлаб сѣлеш“ дегенни эшитмегенмисе? Кесинг кесинги джукъгъа санамай, къалай бошлаб къояса? Сен, сеничала билген дерсни билалмай сюелсенг, ийлыкъмаймыса, бир да къуруса да, кесинг кесингден?

Ийлыкъмыч болгъаны ючюн айтама алай. Билеме, сабийлени къатында бу соруулагъа Сагъит, ауузуна тюшгенни силдеб, „меннге узун бичеринги къысха бич!“ дегенча, джумушакъ ышарылыб тохтар эди. Не эсе да, экибиз болгъаныкъда уа, тынгылайды. Сейирди адам ангыны джорукълары!

— Мен сени орнунгда болсам, эркишилигимни танытыр эдим, къуп-къуру „бешлени“ джаудуруб...

Кесим а джашчыкъны бетине сымарлай къарайма. Аны кѣзлеринде сейирсиниу бла ёпкелеу аралаш бир сезимни ышаны джаратылгъанча болду. Кеси уа тынгылайды. Борис Шахарбиевич бла чыртда оту джанмайды. Аны чурумун Борис Шахарбиевич меннге айтмайды, мен а завучну анга: „Сиз асыры чанчхы сѣлешесиз сабийле бла. Алай джарамайды. Эсигизде-миди, Сагъитге гитче къарнашчыгъыны къатында урушуб, кесигизге ёчюкдюргенигиз“ деб, нени юсюнден эсе да гурушха сѣлешгенин чала-къула эшитгенме. Ишексиз да, джашчыкъ алгъыннгы класс тамадасына аллай бир затны юсюнден айландыргъан болур тонун чюйресине. Мен Сагъитни ахлуларыны неда тенглерини къатында ийлыкъдырыгъа тюл, кесин кесинден ийлыкъдырыгъа кюрешеме. Джюрегинде талпыу, тырмашуу уятыргъа. Ансы сабийни кѣлюне „мени кемитирге, сыйымы тюшюрюге, теблерге излейдиле“

деб келирге боллукъду. Джюрекни эбсиз джыртыб, ашланыб турурлай джарала салыб, сора аланы багъар-гъа, джамаргъа кюреше тургъандан эсе, аллындан огъуна эсле...

Сагъитни анасына джолугъургъа таукел болдум. Маруа, алты сабийни анасы, меннге болушур болумда болмагъанын ангылатды:

— Ай, аурууунг тас, мен огъаймы дейме, безигенни кьоюб, джарашыб окъуса! „Окъу, къадалыб окъу-санг, адам болурса да, кесинге да иги, бизге да иги!“ деб джюз кере айтама. Ала ючюн, сабийлеге айтама, туююлюб айланмайбызны кече кюн да солуусуз болуб? Ач этмейбиз, джаланнгач этмейбиз. Къуру ол болуб кълса уа, айхай! Аны юсюне битиб турургъа кългъан мыжгылдан да озалмайма, тюзю. Былай эт дегенинге, кълумдан келсе, айхай-айхай, кюрешейим. Ким огъай дейди...

— Атасыны акъылы уа къалайды?

Тиширыу, „олмуду акъылынг“ дегенча, мыдах ышарды да кёзлерин къайры эсе да чыракъ ийди. Не айтырыкъса анга? Ач, джаланнгач этмесе, ата-ана борчу толгъаннга тергеб кьоюучуладанды. Андан тышын-да уа, кесини сабийине этер ашхылыгъын мени хатерим ючюн этерикди! Алкъын а ата-ана борчун ангыла-магъанлай, ата-ана болгъан адамла бар кёреме! Сабийни юретиую, саулай джамагъаг бирден кюреширге тыйыншылы бу къыйын ишни, бютеулей да устазгъа кюрёб къояргъа излегенле. Алай а, ата-ана огъай, хар уллу адам да, бютеу уллу адамла да бирер мардада сабийлеге, бютеу тубеген сабийлерине устаздыла.

Сабий саулай тегерегинден мылылыкъны, ашауну тартыб, кесине сингириб баргъан ёсюмчюкге ушайды.

Ол кимни да кесине юлгю этиб тебрерге ёчдю, аны джюрегине, ангысына ашау керекди.

Мени Маруагъа джашыны дневниги бла тетрадларына кёз джетдире турургъа аманат этиб кетгенден ары амалым къалмады. Кесине да биринчи кере тюбегеним тюл эди. Атасына уа тюберге да излемейме. Сабийни юсюнден сёлешсенг, „андан сора сёлешир зат табмаймыса“ дегенча, сёзню башха джары буруб къояды, дейдиле.

Мени классымда Сагъитден эсе къарыусузуракъ окъугъан сабийле болгъанлыкъгъа, мени эсими ол барындан да кёб бёлюб тургъаны сейир тюлмюдю! Тенглери бла къазанлашыргъа уа нек суймейди? Огъесе бырнак этиб, ала анымы чиркитедиле? Сынаб къарайма. Огъай, кеси бурушуна тартады. Айырма сохталаны бири, Хамит, Сагъитге математикадан болушургъа кюрешгенди. Сагъит а, аны огъурамай, кюн сайын бир сылтау джарашдырыб, тенгин ызына ашырыб тургъанды. Кеси уа математикадан иги огъуна асхайды.

Сагъитни керти, таша сезимлерине къалгъанланы джибермей, чурум болуб тургъан бир зат болгъанчады. Анга къайгъылы болама. Джабыуну ары тартыб, тюзлюкню юсюне къараргъа уа джол табмайма. Бирбирде, тёзюмюм тауусулуб, Сагъитни классны аллына чыгъарыб: „Ай юйюнге, кесинги тенглерингден эрек этиб, армау эгиб, артха къалыб нечик бараса? Тешил, уян, анча кере узатхан къолубуздан бир тут“,—деб джекиририм келеди. Сора, „дженгиллики тюбю—гёбелек“ дегенлей, сабыр болама. Борис Шахарбиевич а талай джолда:

— Суфият Керимовна, сиз бу Сагъитигизни бир джорукъгъа джыяр мадар этерикмисиз, огъесе былай,

дирекциягъа да айтыб, атасын-анасын, кесин да педсоветге чакъырыб, бизни бла демлешиб турмай, дерс-зат къайгъы эте билирча этерге бармагъындан бал тамар дебми къоркъасыз?—деб, айыб этиб сѣлешгенди. Сагъитни меннге ким бергенин унутуб бошагъанды! Бир джолда уа завуч, Асланбек Ахматович, меннге:

— Ангылашынмагъан затыгъыз бар эсе, тартынмагъыз, болушайыкъ,—деди.

Мен, мени классымдан мени юсюм бла завучха та-рыгъылгъанын чюйреге санагъанымы черте, ушагъы-бызгъа къулакъ ийиб тургъан Борис Шахарбиевичге къараб, ышара, айтдым:

— Къоюгъуз, Асланбек Ахматович, дерсле керекли дараджада берилирге, хар устаз да сабийлени джюре-гини джылыуу бла джылытыб, дерсге сюймекликлерин ачаргъа борчлуду да!

Кимни къагъыб сѣлешгеними эслемезге мадар джокъ эди.

Борис Шахарбиевични бети талай тюрлю бо-ла келиб, эм артында къыб-къызыл болуб тохтады. Къолу къалтырагъанын эследим. Мен эркишини кесин унутханын кѣрюб болмайма. Ол адамлыкъны неда се-зим байлыкъны ышаны тюлдю. Кесин марданы кючлю джюгенинде тутар къарыуу болмагъан эркиши джа-зыкъсыныргъа тыйыншлыды. Борис Шахарбиевич джукъ айтса уа, иги огъуна къагъышырыбызны сезиб, чыгъыб кетдим. Борис Шахарбиевични къызгъаны бир кесек сынса, „Да, багъалы коллега, педагогика окъуу китабны азбар этер ючюн да къалмагъанса, аперим!“—деб, кѣл кенгдирирге кюреширик эди, кесин да ышар-та. Мен джалгъан, дертли ышарыуну сюймейме.



Къыш сансыз келиб тюшдю. Эртденбла турсам — тегерекге кѣз къаматхан чыммакъ учхун къар тѣше-либ тура. Сабийликде чана бла учаргъа, къар джуммакъ ойнаргъа чексиз суюгеним энтда таркъаймагъанды. Энди меннге ол оюнла джарашмасала да, къарны суюгенлей турама.

Къар джаугъан кѣзюуде уа башыма, джагъама, имбашларыма, дженглериме къар къаланыб, джумушакъ, илеш къаргъа бѣлениб, тамам Буз Аккача, кѣк бла джерни бирин бирине байлай, тул-тубан болуб къуюлуб кѣлген бу адаргы, айбат къар кесекчиклени тамашалыкъларына, назикликлерине суююне, алкъын аякъ басыб неда кюнню джылыуу юйюкдюрге дженгил къарны эркин джырыб, биринчи сокъмакъны сыза, джунчуяракъ кѣзлерими кючден ача, айланыргъа бек сюеме. Алай кѣзюуде табигъатны кѣлню, джюрекни, санланы да дженгилликни зауугъуна бѣлеучю сейир сырына сейирсинеме. Аны сѣзсюз, макъамсыз, къуру джюрегинг бла санларынг сезиучю тамаша джырына бойсунуб, аны кесиме сингдире, таурухлада айтылгъанча, ёлюкге джан салыучу, къарыусузгъа кюч, къууат бериучю „хыйны сууну“ тогъугъанча болама.

Джылы кийиниб, орамгъа чыкъдым. Дерсге кетерге алкъын эртдеди. Элни къыйырында чегетчикге дери барыб къайтыргъа боллукъма. Къар джаугъан эртде тохтагъан болур, сууукъду. Къар да бираз къургъакъды. Мен, эртден аязчыкъгъа сыртымы буруб, сауутну ичин къотарыб бошатханча, арыгъан башымы бютеу сагъышладан да бошатыб, барама. Былай эртде чегетни къыйырында чанала бла уча тургъан сабийлени

эслеб, сейирсиндим. Сора аланы джунчутмай, кенгиректин озар акъыл бла, сууну джагъасы сюремни тебредим.

Онг джанымда, мийик дуппурну башындан, сабийлени даурлары ачыкъ келеди. Чана джаякъланы шуулдаб учхан тауушларын эштеме. Сабийле дуппурну элге къарагъан этеги бла, джыгъыла-тура, учхалаб, ызына томалай, чаналаны да суйреб, кюлкюлери, даурлары тегерекни толтура, башына ёрлейдиле. Анда, чегетни къыйырында, чаналагъа къаланыб, ызына учхалаб тюшедиле.

Сол джанымда суу кём-кёк бузну тюбуне бугъунганды. Бузну айбат кёклюгю сууну орта сюреминде артыкъ къалынды. Бу суйюмлю джассы джибни къарамым бла ийнакълай, аякъларым къаргъа терен батыла, тик джаргъа джууукълашмазгъа кюреше, тау этекте джеришиб барама.

Бир кёзюучюкде, мени биреу тюртгенча, бир къуджур сескекли сезим эсими ёрге буруб, онг джаныма, тау сыртлыкъ таба къарадым. Олсагъатлай тылпыуум тыйылыб, санларымы асыры уллу къоркъуу кючлегенден, кёзлерими джумдум: бир къыз сабийчик, чанагъа бауурланыб, къоркъгъандан, чананы бир джанына бурургъа тырмашыр орнуна, бир къолу бла бетин джабаргъа кюреше, бир къолу да чананы ал къангасына къарышыб, аякълары да къарны боранлата, чана да тик энишге, туура сууну джагъасы мийик джар таба шуулдаб келе тура. Огъарыда сабийле да, эс ташлаб, ызындан къараб. „Ах, учуучу джерлеринден асыры ёрге ёрлеб кетиб, аргъы этек бла тигелер орнуна, къалай эсе да, эслемей, чанасымы тайды, кесими ийиб къойду бу тикге?“—деб кёлюме келди. Бусагъат джардан къуюллукуды... Талай метр мийикликден...

Мен къарамасам, бу бушуулу иш болмай къаллыкъча, кёзлерими къолуму аязы бла къаты басыб, сын болдум.

Алай а джюрегим, саяу тюйрелгенча, чанчыб, тёзалмай, кёзлерими олсагъатдан ачдым. Сора—таукеллик къайдан чыкъгъанын билмейме—не этгеними да ачыкъ ангылаялмагъанлай, къызыу учхалаб, искилтин болуб келген чана мени бла тенглеше тебрегенлей, анга мыллыгым атыб, уруб бир джанына чортлатдым...

Эсими джыйыб къарагъанымда, исси сабий къолчукъла башымы кёлтюрюб, мылы къолджаулукъ бла бетими, хончаларымы сыйпай, къалгъан сабийле да тегерегими кършалаб тура эдиле.

Меннге къабланыб, эс джыйдырыб кюрешгенни Сагъит болгъанын таныгъанымда, хайран болдум. Сейирликди бу! Къалай эбли, ийнакълы кымылдайдыла аны, эркиши сабийни, къолчукълары! Къыз сабий болса, бир иш эди ансы... Аны юсюне да сабийликден айырыла, эркиши болургъа да джетмеген джашчыкъланы кыйын халилери... Ол аланы бир тюрюк чайкъаб, джюреклерини назик сезимлерин да теренде буюкъдуруб, юйюкдюрюб турады да... Аны ючюн болур джашчыкъланы—Сагъитни кеминдегилени—кеслерин джукъну сан этмеген, дюрсенирек, къаты адамча кёргозюрге тырмашыб тургъанлары. Сагъит а бютюн да... кийикликни, гырнаулуку сайлай эди...

Мени кёзлерими ачханым эслеб, сабийле джарыдыла.

— Къызчыкъ?—дегенден ары джукъ айталмадым.

— Къайгъырмаз, аны уа бир хатасы джукъду. Ма, кёзлери джана, чёгеди къатыгъызда, бишген помидор-

ча,—деди Сагъит, джандыракѣз, кызылууурт кызычыккыны меннге тюрте.

Былай къаргъа аууб, джунчуб тургъаныма сабийледен ийлыгъырым келиб, аякъ юсуне сюелир къайгъыгъа кирдим. Санларымы сылыт болгъанын сездим. Онг кюлум бла аягъым кемсиз чанчадыла.

— Ашыкъмагъыз, Супият Керимовна, кесек солугъуз,—деди Сагъит.—Кюлугъуз бек ауруй болур. Инерция—ол бек халек затды. Гынтдылы затды. Фельдшер да бусагъат джетерикди!

Сагъитни, алджагъаным бла, инерцияны нек сагъыннганын ангылаялмайма. Шыбырдайма:

— Огъай, керек тюлдю фельдшер... Мен анга кемсиз да барырма...

Сагъитни уа меннге оноу этдирир къаны джокъду. Аны эслеб, турургъа кюрешдим, эмда онг аягъымы ачы чанчханы мыйыма барыб чанчылды. Аны эслетмезге кюреше, акъырын ёрге турдум. Сагъит кюлугъумдан кириб, мен да анга аз таяна, ызыбызгъа тизилдик.

— Бу шайтанны джардан кююлурун мен асыры кеч эследим, ансы олсагъатдан, бир 2—3 метрден, сизден алгъа джетерик эдим. Сиз а... алай этериксиз деб... чыртда эсимде джокъ эди,—деди Сагъит, пиджанын къаргъа джайыб, мени олтурта.

— Нек?

— Ы-ы, къайдам,—Сагъит сытчы-мытчы этди, сора кюшду:—Сѣлешгени бла атлагъаны... Сиз а... ох а!

„А“—ны не къадар узун созса, ол къадар бек сюйюннгениди.

Ол башын, адам кюлюрча, сейир чайкъаб, мени кѣлюн къандырыб махтаргъа тыйыншлы сѣз табалмагъанын ангылатыргъа кюрешеди.

Мен ышардым. Джукъ айтмай, узалыб, аны мангылайына тюшген зыбыр мылы чачын бир джанына сыладым.

Ол кюнден бери классым бла мени арабыздан бир заранлы зат къорагъанча болгъанды — табанынгдан чыгъананы чыгъарыб атхан кибики. Хар сабийни къарамында меннге джылы ышаныу сеземе.

Алай а къайда джюрекге тынгы, рахатлыкъ? Не эсе да бир ангылашынмагъан зат, къабыргъамдан тюртгенча, тынгысыз этгенлей турады. „Ий некъсагъаймайса?“ — деб сорады, айыб этеди. Мен бу огъурсуз сезимден бошланалмайма, не бугъуналмайма. Джыл а барады, гузаба барады.

Классымда къызчыкъланы бири ауруб тургъанлы талай кюн болады. Анга барыб къайтайым деб чыкъдым. Къызчыкъ узагъыракъда джашайды. Мен алагъа барыргъа, иги огъуна кеч болду.

Ызыма айланыргъа уа, къарасам, кёз байланыб тура.

— Огъай, кесинги джангыз иерик тюлме, атасы келсин да, ол ашырыр. Къыз адам, къарангыды... Не болады, не къалады? Кёрген кёзге да ушагъусузду! — деб, тиширыу дыгаласха кирди. Алай а столумда тетрадъ къалаула кёзюме кёрюнуб, „атасыны“ келирин сакъларгъа огъурамай, ауругъан сабийи болгъан тиширыуну нёгерликке соза да айланалмай, кесим кетиб тебредим.

Эл къалын къарангылыкъны джумушакъ къучагъында рахат тынчаяды. Ингирни тынчлыгъын джер-джерден чыкъгъан адам дауурла, ит юрген, къой мангырагъан тауушла бёледиле. Терезеден ургъан джарыкълала къарангылыкъны орамлазан да бираз седиретедиле.

Келе келиб, аллымда итле джагъалашхан къалаба-лыкъ тауушланы эшитиб, бирси орамгъа джанладым, андан да—бирсине. Андан—ызыма. Ахырында, джюнге тюшген таукъча, къатышдым. Аны ангылагъанымда, танг огъуна джунчудум. Бу кёзюучюкде бир джанымда эркиши тауушла чыгъыб, эсими бёлдюле. Дауурну кёзлеую гитчерек юйчюкню терезесиди. Терезелеге джабыула ийилмегендиле, юйню ичи хазна кълмай саулай кёрюнеди.

Эки-юч эркиши, ауа-сауа, тышына чыгъар муратда, саламлашыб кюрешедиле. Алгъыш, разылыкъ сёзлени ырхысы, орам джуугъан мешнаны быргъысындан суу бюркюлгенча, чомарт къуюладыла. Бойлуракъ къатангъ эркиши—юй иеси—къонакълагъа кука ышарылыб, арт рюмканы къагъа барырларын тилеб къадалады. Бирсилери да, джарашыулукъгъа огъайны бассала да, энтда бирер рюмканы таукел халда тигелетдиле. Дагъыда къадар эсирик алгъышны джаудуруб, бир мюйюшде симсиреб тургъан тиширыуну да „биз эсен болуб, сени не хатанг барды, хомух“ дегенча, имбашларын-дан къагъа, нелени эсе да джюзюнчю кере айландырыб сандырай, бирем-бирем седиреб тышына чыкъдыла.

Киштикни тырнакъларындан ычхыннганында да, къутулгъанына ийнаналмай тургъан чычханча, тиширыу биразны армау симсиреди, сора имбашларын кёлтюрюб, терен солуй, бери бурулду ... Маруа... Сагъитни анасы Маруа!

Сора, мен алай узакъгъа да аджашмагъанма. Бу-сагъат Сагъит мени ашырыр. Болмаса да, энди, амалсыз болсам, кесим джол тюзетирге боллукъма. Алай а бу адамла кетмей, кесими кёргюзюрге мырым тарт-

майды. Ала уа арбазда, юзгерени къатында, къошбаш болуб, юй иеси бла къуш-мушха синггендиле. Мени уа бир белгисиз кюч кишенлеб, кетерге къоймады. Кетиб да къалай кетерге боллукъду, джарыкъгъа чыгъыб, быланы къарамларына тюртюлмей? Кечикгенме. Энди кърюнюрге ушагъыусузду... Кесиме дунияны къуяма: „Ий, бу заманда, нѣгер излеб айланмай, заманында нек кетмедим? Не ишим бар эди киши арбазгъа къараргъа кечегиде?“

— Алай этербиз. Бизге, аккыл-теккил болмай, ышаныб къал, къарнаш. Биз эркишилебиз. Эркишини—бир сѣзю, бир иши!—деди бири, саубитген, уллумыйкъ киши, тили бюлдюргю эте.

— Мен болгъан джерде кимге да токълукъ джеттешеди,—деб махтанды бирси да.

— Адамлыкъ! Эркишилик! Сен да къым, мен да джала! Экибизге да алапат! Алайды, къарнаш!

Игитда, ол хадауус ууну оздурсанг, ким да—къарнаш неда джау.

— А-а-а, къой сен. кишичик, бош окъума, неме... Мен айтдым, болду. Иш битди. Мен сѣз бердим—болду. Иш битди. Меннге ийнана тур. Не эркиши бол да, меничалагъа нѣгер бол, не сууджюрек, тиширыу болгъанынгы боюнла да думп бол! Къууурула, чюйюрюле туруучу къарыусуз супуланы кърюб болмайма,—деди биягъы мыйыкълды.

— Джангыз кюн тѣз, джангыз кюн,—деб, нѣгери да анга къайырылады,—сора кишиликини юсюнден сѣлеширбиз.

Юй иеси экисини арасында ары-бери джѣбелейди.

Ала сюзюлюб бошалгъан ишни юсюнден башсыз-тубсюз сандырагъанлары себебли, мен джукъ ангыла-

ялмадым. Алай а бир фитна, кирли ишни баджарыр муратлары болгъаны ажымсызды...

Къонакъла кетдиле. Юй иеси уа ызына, къайыкъ-дача, ауа-сауа, кире келди да аллай дауур ачды, джау-уму юйюнде айлансын аллай къаугъа!

Аждагъан киши, кёзлери къыб-къызыл къызарыб, гардошлага кёбюб, бир джыламсырай, бир къутура, бети юйюгюб, сакъалы джетиб, кесин ары-бери ура, тили кюрмеле, бу насыбсыз къызбай тиширыуну юсюне, ёре турукъча, сюелеб, къагъын-согъун этеди, джеки-редди. Аны къонакълагъа иги кёз-къаш болмагъанча кёргенди. Излегеннге илинмек табылады!

— Менмеми бу тыбыры къурурукъ юйде ие, тамада. сенмисе?

Келдилеми халал тенглерим... мени адамгъа кёрюб? Ансы кимгедамы барадыла ала... экен сора... сен а? Кесинги чюйюрюб... сени бла джашагъан, мен да жарлы...

Тиширыу, сууукъсурагъанча, джыйырылгъанды, эркишини бетине да къарамагъанлай, нелени эсе да мурулдайды.

Сабийле уа—ала чотну къалай болуучусун уста биле болур эдиле—хар ким баш къайгъысын кёргенди: бири чартлаб сенчагъа чыкъгъанды, бири орундукъ тюбюне ташайгъанды, бирини тозурагъан башчыгъы печ артындан бери къарай да ызына ташая турады. Тиширыу бешикни аягъы бла тербетирге кюрешеди.

Къаугъа бекден бек къабыныб, джел отну ышыргъанча, хар сёзден сора кёлтюрюлюб барады. Эркиши, тюкюрюклерин чача, буршу къолджаулугъун бурнуна элтир орнуна, хауада ойната, хырха къычырады, намыссыз сёзлени джассы-джассы тёшейди.

Мен тиширыуну тѣзюмюне сейир болгъанма. Къалай чыдайды ол, дуниясын унутуб, багуш къотарылгъанча, ол хылы-мылы сѣзле боркъулдаб чыкъгъан къыйыкъ ауузгъа бериб алмай! Тиширыуну симсиреб, къымсыз болгъаны эсиргенни тохтатмайды, ол къой, къыздыргъанча кѣрюнеди:

— Хы, сен не, мениге энди сѣлеширге дамы турсунмайса?

Хы... алай умут этме... мен сени сѣлешдире билликме... мен аллай эркишиледен тюлме... кишини бойнума миндирааллыкъ тюлме, сен огъай, ханны къызы болса да...

Эркиши дагъыда кѣл булгъагъан багуш сѣзлени къошду.

— Мени юйюмде джашагъан тиширыу... мени кѣлюмю къарамымдан ангыласын... къалай атларын. Алай тюлмюдо, майна, эшик! Бар! Къаз-къаз басыб кетерсе. Кетмеймисе? Кеталлыкъ да тюлсе, мени бетими сеничала джоя келмегендиле! Атлачы бир...

Тиширыуну тѣзюмю таркъайыб, нени эсе да ангылатыргъа дыгалас этеди, алай а ол да джарашмайды.

— Ий, къой бир, хоншула да эшите болурла! Сабийле да...

— А-а, сен энди мени хоншула бламы къоркъута-са? Ала уа сеннге не ючюн зеу болургъа керекдиле экен?.. Аны да бир ангылат! Тохга, хоншуланы да, сени да адам мизамгъа джыймасам, шобраларыгъызны къобарыб...

Эсирген къоркъунчлу, табсыз тюрсюнге кириб, ауузу къыйыгъына кетиб, тиширыугъа керилгенлей, къайдан чыкъды эсе да, чартлаб чыгъыб, Сагъит ата-сыны къолуна илиниб, неле эсе да айтды. Мени уа

санларым титиреб, джюрегим титим-титим болуб, эриб барады. Аллыма атлаб, къатышыргъа бла къалыргъа билмейме.

Атасы джашын бир джанына силдерге кюрешди. Алай а ол да, къазма чычханча, ёлюм къара къадалгъанды. Атасы джашын ёрге кёлтюрюб, джерге хыны урду—болмады. Сора бош кёлу бла джашны джыгъына „штап-штап“ деб эки-юч кере джетдирди. Кёзлеринден джилтинле чартлаб, джаякълары кызаргъан болмаса, джаш къамамады. Экиси да бири бирини кёз лерине битиб, талайны турдула. Джашы атасыны кёлуни кери силдеб, ауазы къалтырай айтды:

— Меннге ол анады, сен атаса, экинг да тенгсиз. Ата эсенг... ата борчунгу толтур. Тюлмюдю, меннге айыб этме! Тёзгеним кёбдю, болду! Биягъындагъы калакларынгы ызындан джёне. Быланы сенсиз да тутарыкъма. Анга ишексиз бол!

Кёлтюрюлген кёлу, мычхы кесиби ийдирген бутакъча, энишге тюшюб, киши сын болду, Сора эс джыйыб, мурулдады:

— Итни кючюгю... не затла дейсе?... не калакла?... — Аны ауазында алгъыннгы бёгеклик джокъ эди.

— Ма ол биягъындагъы аманлыкъчыла, гудучула! Сен да алагъа тагъылыб!

— Не-е?!

— Мен сизни билеме, айгъакъ этерикме. Тамбла огъуна!

Къызгъан учаны бетине бассанг, атасы туура алай чынгамаз эди! Бир секиргени бла джашыны къатына джетиб, уллу, сингирли кёлуни къуджур джайыб, сермеб буууб кёоярыкъча, джашына узатды. Джашчыкъ орнундан тебмеди.

Анасы, бети акъ учхун болуб, къабыргъагъа таяныб, таш суратча, сир къатханды, кымылдамагъанлай, къарамын джашыны бетине тюрегенди.

Дазыкъ киши, сезимлерин, талпыуларын, адамлыгъын да, санын, сыфатын да—барын да уулу ичги кюйдюрген мазаллы киши, бу чагъыдий, чыркым сабийге, мыллыкчы къуш чыпчыкъ балачыкъгъа чабханча, мыллыгын атыб! Адам кесин теблерге къаллай бир мадар табады!

Джашчыкъны сабыр тюрсюню кишини аязытды. Аны къолу биразны хауада къурушуб, ауузу ачылыб турду.

— Да, тели джаш, мен сизни къарныгъыз ючюн...—деб мурулдады. Сора „къуйругъу сынган ит а“, уятлы болуб, кенг табджаннга сойланды. Мен солуууму эркин алдым.

Сагъит атасына сансыз къараб туруб (меннге алай кёрюне болур эди, эшта), анасыны къатына барды. Аны тозурагъан джаулугъун тюзетиб, чыгъыб кетди.

Хоншулары, бу насыбсыз юйдегиде эсирик къаугъаланы дайым бола тургъанларына шагъатлыкъ эте, юренчек болуб, сагъаймай, сансыз этиб къойдула ансы, бу дауурланы эшитгенлерине аккыл тюлме. Аллай дауур башха арбаздан чыкъса, тегерек бютеу чабышырына ишек джокъ эди.

Джанболат а? Кёкюрегини мийик-мийик кёлтюрюле да чёге тургъаны аны кемсиз ауур солугъанын танытады. Туура аллайды деб эсимде-бусумда джокъ эди. Аны сабийлери не ючюн, къалай тукъум сыйын кёрюрге боллукъдула?

Насыбсыз адамла бардыла. „Бютеу насыблы юйдегиле бири бирлерине ушашдыла, бютеу насыбсыз юй-

дегиле уа бирери бирер тюрлю насыбсыздыла“ деб Толстой билмей айтмагъанды, алай а ичгиден насыбсызлыкъ табханлада бир ушаш ышан барды: сыйсызлыкъ, учузлукъ!

Мени энди Сагъитни нёгерге излерим бош болур, эшта. Мени бу болумгъа тюртюлгеними билсе, Сагъит, ким биледи, ол кыйын джюрекли джашчыкъ, ийлыгъыр. Сора экибизни арабызда орнала, кёркее башлагъан джылы ышанмакълыкъ, алкъын бегиб бошамагъан ингил ышанлары ызына чиркиб, суусуз къалгъан ёсюмча, саргъалыб, мууалланыб къалыр. Къолгъа юйюрсюне башлагъан илгизлик затны, къатына иги джууукълашхынчы къол узатыб, юркютгенден асыу чыкъмазы хакъды.

Адамны, ол уллу гитче болса да, кёлюнде, джюрегинде терен асыраб, киши кёзден къызгъанч сакълаб кюрешиген оюмун, сезимни кесинден разылыкъсыз чучхуб, баям этмеклик джаныуарлыкъды. Кесингикинден башха арбазда эшик къагъыб, аны ачылырын сакълау адет бош чыкъмагъанды...

Алай а, айхай, сен эшик юсюнде джарашыу сымпайыб тургъан кёзюуде аманлыкъчы да ичинде эталгъанын этиб, терезе бла сансыз сылджырамазына базсанг... Джашчыкъны кыйын халиси бир кёлкъалды бла байламлы болгъанын эртде эслерге керек эдим.

Мен юйге кеч къайтдым. Кемсиз арыгъанма. Кёз а къысалмайма. Кёргеним бла эшитгеними джюз кере сюзе, тюрлю-тюрлю оюмланы тизе да сёге, тангны атдырдым.

Эртденбла Сагъит дерсде, адетича, джукъ да болматгъанча олтурду. Ол сагъышха кетмезге тырмашса да, мен аны. биягъыны, бетине ау кийиб тургъанын

билеме. Къулагъыма уа аны кече „Гудучула! Тамбла огъуна! Айгъакъ этерикме!“ деб гѣджебсиннген кычырыгъы келеди. Атасы анга: „Сеннге не джетгенди, итни кючюю!“—деб джекиреди. „Джангыз кюн, джангыз кюн“ деген ауаз да анга къошулуб, кыяуу бар услуракъ радиоприѣмник талай станцияны бирден алгъанча, къатышыб, ашюю лахорла башымы арсар этедиле.

Сагъитни рахат тюрсюнюнден кече кѣргениме ийнанмазым келеди. Бары да аман тюш болурму эди? Иги сагъан! Огъай, джашчыкыны бууунунда кызарыб джана тургъан джассы бармакъ ызла уа? Дженгин энишге нек тартады да ол?

Бюгюн дерсле къалай узундула!

Къалай ары барырынгы тюзеталмасанг, джол кыйын кѣрюнмей не этсин? Мен а джолну тюзеталмайма. Тубандама. Джанболат бла сѣлеширми эдим? Огъай. Ол меннге не дерикди? Не уа мен анга не сорургъа боллукъма? Парткомгъа, советге, милициягъа билдирсем а? Сюйгенлерича этер эдиле. Аманлыкъчыла бла кюрешиу устазны иши тюл шойду да? Ишиди! Алагъа, былай деб бир туру затны тюзеталмазлыкъ болгъанлай, не айтырыкъма? Эки-юч эсирген эркишини сандырагъынмы? Къайгъы этер иш джокъ эсе уа? Кесим кюлкюге къалыргъа боллукъма. Адамланы бошнагъа ишлеринден бѣллюкме. Хатасын кѣрмеген адамларыма сѣгюм салыб, кимни ийнандыралырма? Энтда Сагъитни халисине да бир къарайым, ансы мыйым тарбуууннга тюшгенди.

Ашхам болду. Дерслериме хазырланыргъа да абджыгъан акъылымы джангырталмай, диваннга таяныб, сагъышха кириб тургъанлайыма, терезе тѣзюмсюз къагъылды. Илгеннгеним аязыб, сордум:

— Къайсыса?

— Менме... Маруа...

— Къайсы Ма...

— Мен, мен, Сагъитни...—деб, сёзюмю гузаба бёл-
дю эс ташлагъан тиширыу ауаз. Мени акъылым керти
заманнга кёчюб, ангылагъанымда, эшикни ачаргъа
чабдым.

— Не болгъанды? Бу заманда...

— Неме, джашчыкъ юйге къайтмагъанды. Школгъа
да баргъанма.

— Бу заманда... Къайдады сора?

Магъанасыз сёзлени айтханымы сездим. Башха уа
не айтыргъа билмедим.

— Айхай, билсем а. Атасы да аурукъсунуб джата-
ды. Анга да джукъ айталмагъанма. Бу сууукъда, бу
бузлауукъда...

— Бери ичгери киригиз.

— Огъай, огъай. Сени ауузундан тюшюрмеучюсю-
не, джукъ биле болурса деб келе эдим,—Маруаны
ауазы къалтырайды. Тамагъы тыгъылыб, джётгюрюрге
кюрешеди.

— Нёгерлеринден кишиге соралгъанмысыз?

— Ах, ингири кирмеген джерим къалмагъанды.
Участковыйни да терезесинден къараб, юйюнде олтур-
гъанча кёрмегенимде... Айхай...—ол сёзюн чорт кесди.
Мен анга джити къарадым. Ол а, буз акканыхъылача,
къраулу кирпичлерин энишге тюшюрдю. (Терезени
джарыгъы бизге уруб эди).

Мени къулагъыма Сагъитни энтда ингир кычы-
рыгъы келди.

— Узакъ тюлдю! Бу заманда машина табылмаз.
Джаяу барайыкъ!—дедим Маруагъа, пальтому ашы-

гъыш къаблай. Мени хапарлы болгъаныма сейирсинирге аны не заманы, не къарыуу джокъ эди. Аны азгъын бетине джылыу ургъанча болду. Насыбсыз! Юй джашауу къаллай бир инджиулю болса да, аны киши кёзден джашырыб кюрешеди. Тамам къарыууна татымаса, кишиден болушлукъ алыргъа излемейди.

Абызыраб кийинмей чыгъыб, гызылдай тургъан тиширыгъа да пальтону тутдуруб, хоншубузгъа таууш этдим:

— Назир!

Мени излеригими билиб, сакълаб тургъанча, Назир эрлай эшикден башын къаратды.

— Къой, кеч болады, кесибиз да...—деб шыбырдады Маруа. Мен ол оноуну огъурамадым.

— Бизни ашырмай амалынг джокъду, Назир. Тез чыкъ.

— Бусагъат.

Ючюбюз да райцентр таба джумулуб тебретдик. Назирге кесибиз эки-юч сёз бла ангылатханыбыздан ёзге, сау къаллыкъ, джукъ соруб мысхылламайды. Аны болушлугъун излегениме къууаннганын билеме. Ол суукъ кечени хыны тынгылауун „Сагъи ит!“ деген кычырыгъы бла буза барады. Анга джууабха къабырчакълы къарны седиретир оноу этиб кюрешген гырхы джел ачыулу сызгъырады.

Къарангылыкъ бютюн къалын болду. Назирни, джолну аджашдырмаз деб, арагъа салгъанбыз. Маруа бла мен, джолну экибиз эки джанында, бири бирибизден узаймазгъа кюрешиб, къаргъа бата барабыз. Ачы суукълукъ бетибизни тырнайды, этекге, дженгнге сугъулуб, санланы титиретеди. Мен аякъларымы сезмейме: чуругъум, аягъым да бузлагъан агъачха айланыб бошагъандыла...

Быллай, ит кыабханча, сууукъ кечеде, кыямада, джылы печде таурухлагъа тынгылаб олтурур орнуна!.. Сагъитни былай бери сылджырагъанына ажымсызма! Алай а дерсен кеч чыкъгъанды—олду палах. Аджашмагъай эди!

— Сагъит!

Джууаб джокъду. Сабийни бу хылы-мылы джолда, кеси джангыз, сууукъдан кыуруша баргъанын кёзюме кёргюзгеним сайын джюрегим чанчады, тохтаусуз чабарым келеди. Кыар кишенлейди ансы...

Аллыбызда чегет кыоркыунчлу кыаралады. Мен чегетге, Маруагъа, Назирге кёзюу-кёзюу кыарайма, сора чёгейиб, аныча сайын кыарны адаргы тейри джарыгъы бла тёгерегими аулайма. Кёзле да, узакъгъа джеталмай, ийнели аяздан кыамаб джумуладыла.

Джол чегетге бурулду. Мадар неди, биз да бурулдукъ.

— Са-гъи-ит!

Замансыз джолоучулагъа чегет хыны чыкырмайды. Мазаллы джаныуар тынгысы бузулгъанына джюрексингенден тишлерин гыжылдатханча, чегет алай кёрюнеди.

— Са-гъ-ит!

Назир хырха кычырады. Ийилиб, терек джанлагъа аралабыз. Дагъыда алгъа силкинебиз...

Аллымда мийик терекни кыара ауангысы меннге дженгил джууукълашды. Терекни тёнгегини этегин кыуджур базыкъча кёрюб, ийилдим, кесим тийиб кёрюрге умутумдан тюнжюльорге кыоркыуб, „Назир!“ деб таууш этдим. Ол да, аны мараб тургъанча, олсагъат джетиб, экибиз да алайгъа чёкдюк.

— Сагъит, Сагъит!

Чөгелеб, сыртындан терекге таяныб, бузлагъан кѳолчукъларын кѳойнуна сугъуб, башын джити то-букъчукъларына ийиб тургъан сабий джукъу арасында нелени эсе да ангылашымсыз сандырайды.

— Кесекчик... солуюм да... беш минут... нѳгерле алыб барыб...—дегеннге элтебиз аны джукъусурагъан сѳзлерин.

— Маруа, кѳоркъма, хатасы джокъду!—деб, борбай-лары кѳыйылыб, кѳатыбызгъа келирге кѳоркъуб тур-гъан тиширыугъа джылы сѳлеширге тырмаша, ууакъ харсха джарашхан джаякъларымы оноуума джыяргъа кѳорешдим.

— Энди бу кѳолун, энди былайын, энди аягъын!—деб, Назир, боран джетген кемени капитаныча, гузаба буйрукъланы береди. Кеси да бизге кѳошулуб, джаш-чыкълны кѳадалыб джер-джерин кѳар бла ышыйбыз. Сора джашчыкълны Назир, кесини пальтосуна чырмаб, кѳойнуна алды. Ючюбюз да Сагъит бара тургъан джа-ры, абын сюрюн эте, тизилиб тебретдик.

Бѳрюню узакъда созуб улугъланы мутхуз эшитилди. Боран, анга эришгенча, джангыдан кючейиб, хыны сызгъырыб башлады...

* * *

— Джашчыкъ, сен джангылмаймыса?

— Мен, не айтханымы билмезча, сабиймеми!—деб, кѳелюне кюч тийиб, Сагъит мынгайды.

— Ашыгъыргъа керекди, туура юслерине тюшерик-биз,—деб, тышындан оюм этди капитан. Сора биягъы Сагъитге айланды:—Малланы Акъ-кѳаягъа, сени ата-нга нек келтирликлерин ангылаялмадыңмы?

— Огъай. Алайы таша болгъаны себебли сайлагъан болурла.

— Болур,—деб, капитан биринчи кере ышарылды,—болур.

— Джолдаш капитан, мен... мен биргегизге барлыкъма. Мен аны ючюн келгенме,—деди Сагъит джунчуяракъ.

— Сеннге алкъын аллай джолоучулукъ ауурду.

— Мен аны кѣзлерине къараргъа... кѣзлерин кѣрюрге... керекме...—деб, кючден-бутдан ангылата, мурулдады джашчыкъ. Аны кимни кѣзлерине, нек къараргъа излегени ачыкъ эди.

Капитан анга къайгъысыз тынчайыргъа буюруб, чыгъыб кетди. Аны бу буйругъуну кереклиси болмады: Сагъит, диванда джоппу болуб, терен джукъугъа сингнген эди.

* * *

Тюз урунуб, халал къыйыны бла джашаргъа бой бералмай, узакъ элдеде, тау къышлыкълада сюрюуге арт-ал бла къол узатыргъа тюзелген аманлыкъчыла да, алагъа болушханла да тыйыншлы айыбларына джолукъгъандыла. Ичгиге кесин хорлатыб, аманлыкъчылагъа аш бола башлагъан Джанболатха къаты эсгертилгенди. Джангылгъанына сокъураныб, кесини кечмеклик тилегенин эсге алыб, ичгини къоюб, бурун джылладача, айыбсыз урунургъа, юйюне, юйдегисине да керти аталыкъ этерге борч салыннганды. Кеси да берген сѣзюне туура болуб баргъанча кѣрюнеди. Эшта, бу, бара барыб, киши къолну кючюнден былай бир иги силкиндирилиб, букъусу къагъылмаса, терси-

не, чауулгъа, батмакъгъа джырылдаб баргъанын да ачыкъ кёре, биле тургъанлайына, тюзюне бурулургъа кючю неда нафсысы джетишмеучю адамладан болур эди.

Мени эсимден бир да кетмейди, Джанболат, сюдде, бети кетиб, кёзлерине джыламукъ уруб, ауазы къалтырай, кечмеклик тилеген заманда, Сагъитни, бурун чюйюрюб, башын энишге ийгени!

Сабий джюрекни хатерсиз къаты сюд болуучусун унутхан адам—ата, ана, тюз джолоучу болса да—кесини сыйын тюшюрмей болмазлыгъы хакъды. Билмейме, Джанболат джашыны аллында кесини адамлыкъ сыйын къалай кёлтюралыр? Къыйынды ол. Кёлтюрюрге уа мардасыз кереклиси ажымсызды...



Кёмеуюл... ол къуру сууда болуб къалмайды. Асламысына джашауда тюбейди. Джашау аны, къабхан къургъанча, кимни сынчыларгъа суйсе, аны аллына джолукъдурады. Тынгысыз толкъунла, джагъаны джут джалай келиб, адамны да сермеб бууадыла, кёмеуюлге силдейдиле да джибередиле.

Бир къауум адам—ким биледи, аланы ёзеклери артыкъ асуулу затдан согъуламады, огъесе артыкъ кёл ашалаыб, ажымсызмы къатдырылады—ол кёмеуюлден джангырыб, къоннган букъудан тазаланыб, артыкъ да кючлю болуб, къанатланыб чыгъады. Бир къауум а юйюгюб, тозураб, джаз гардошча, мууалланыб, кююне кир чёгюб, чырмауукъ басыб, эс ташлаб чыгъады.

Сабийи, сохтасы бу экинчи, чийсил, къауумдан болурун суйген бир ата-ана да, бир устаз да болмаз.

Алай а сабийни ол ал кѡауумгѡа кѡшар ючюн, ата-ана да, устаз да эм алгѡа ары кесин кѡшаргѡа керек болгѡанына мен толу ийнанганма.

Бу джол а джазыу бизни, талай адамны биргелей, силдеди кѡмеуюлге. Мен анга бушуу этмейме, себеби, окѡуу джылны аягѡына классымда сабийле да, мен да иги джанына тюрленнгенибизни сеземе. Бир кѡууанганым—не Сагѡит, не мен, кѡмеуюлден кѡоркѡуб, джут толкѡунланы мылы тиллери джалаб тазалаб турган джагѡадан бир джанына буруллуку тюлбюз, деген ышаныуду.





ЭЛЛИРИ-ЧОППА

Адам улуну джашау бетлеринде хынылыкълары, хунерсизликлери бла джууулмазлыкъ къанлы ызла къалдыра, акътырын саркъа баргъан орта ёмюрлени аягъы сюремде огъурсуз джылланы бири эди.

Сууукъ къыш, кишилигин сездирирге къаст этгенча, къысалгъанын къысыб, малны, адамны да сууукъдан, ачдан да ийириб, сора, кесини орунсуз гырхылыгъына уялгъанча, гузаба кетди.

Джауну къуршоундан къутулгъан къалача, Кавказ таула суюнюб, джаз тюрсюн алдыла: ёмюрлюк къалын чегетле, джазны джыйын сезиб, кёксюл тырмы тартыб, эркин шуулдадыла. Тау къобанла, къабырчакълы акъ кебинлеринден къутулуб, юзгереден ычхыныб, чартлаб чыкъгъан улакъчыкълача, бошлукъдан эсириб, ташдан ташха секире, оюмсуз толкъунларыны назик ёшюнлерин хатерсиз джагъалагъа буздур, тёбеннге мыллык атдыла.

Ким да кесини энчи джашаууну юренчек джюрюшюне джарашды.

Тутуш джерлешген къадама тауланы къойнуна

буюгъуулу къысылгъан Учкулан да тирилди. Топракъ-
баш тѣнгертге юйлени башларында, гыйы къаяны ба-
шына къоннган мазаллы къушха ушаш, уллу, кенг
оджакълары, чыммакъ джохар булутланы бояргъа из-
легенча, къалын кѣк тютюнню кѣкге мийик быргъай-
дыла...

Элде кече арасына дери дауур-суюр шаушалмай-
ды. Адам да, мал да—бары бирча къууанчлы тинкил-
дидиле. Мийик тау тѣппеледе къарауулла бла сырт-
лыкълада сюрюучюлени сызгъыруу ушакълары ёзен-
леге, ёзенледен да элге саркъадыла.

Сабийлени джарыкъ тюрсюнлери, къартланы къуу-
атлы къарамлары бу джигер халкъны башланган
джылдан кѣб ашхы умутлары болгъанына шагъат-
лыкъ этедиле.

Джамагъат ашыгъышды: бу къысха джайлы тау
къоюнлада сабанланы мадарын заманында кѣрмесенг,
мюрзеусюз къаллыкъса. Кертиди, тау артындан, тѣбен-
тин тюзледе элледен мюрзеу алышдырыб келтиредиле.
Алай а джолну узакълыгъы бла кыйынлыгъы, мюр-
зеуно багъалыгъы аргъышха баргъанланы къууандыр-
маучанды. Аны юсюне, малчыла бла уучулагъа заман-
ны кытлыгъы.

Алай болса да, Эллири-Чоппаны байрамламай, иш
башларгъа джарамайды. Башласанг да, аллай дамсыз-
лыкъны не Тейри, не Дауле кечирмейдиле: джерчи-
лик, малчылыкъ, уучулукъ, не башха иш онгуна бар-
лыкъ тюлдюле. Ол себебли, эллиле джазны байрамына
тамам къарыуларын салыб, кѣллениб хазырланадыла:
къурманлыкъ малла багъыладыла, ариу, омакъ кий-
имле тигиледиле, байрам шынкъартлагъа чегетден къуу
чымыртала ташылады...

Джамагъат талпыб сакълагъан кюн джетди. Кѣбню

кёрген ангылы къртла иигиринде, ныгъышда, лахорну бардыра, къррау къркъргъан сакъралларын сакърышлы сылай, кёрке аккылы кърарасала да, эртдени ариу болду. Кюн чыкъргъан джанында джитилеге илиниб, чулгъама джатхан акърсыл булутла багърырча кърызардыла. Кюнню ийнели тиллери джукър чагърылгъан булутланы тешиб ётуб, тау тёрпелени джалай тебретиле.

Бу кёрюуде учкуланчыла Чоппаны-ташы таба гузаба кърюулдула. Бу джол алагър къродучуну санланы титиретиучю кърчырыгър да керек болмады. Джаш, кърт, къртын, кърыз, сабий—бири къралмай ёрелегендиле. Тынган къртла бла бечел маразла да къралмагъандыла элде. Ала сакърат санларын джашларыны, туудукърларыны кърарулу билеклерине таяндырыб, аякърларыны учларын джерге джетдирмей барыргър ырыслаб, джерде сюйреге къреше, ауур солуй, элли ызындан ышырыладыла. Омакър эшилген четен гюрбели ёре арбалада баргъанла, кюресге олтуруб, кюрес кърарулу къроллада чайкърала баргъанла да бардыла. Бир онгсуз къртчыкър баласха мингенди...

Къртла бла сабийледен къралгъанланы къроллары бош тюдюле: кърурманлыкър малланы, ашха-хантха керекли затланы, сауут-сабаны элтедиле. Элтмей а не мадар барды? Эллири-Чоппаны байрамында джукърну артха салыргър, аяргър джарарыкърмыды?

Огърый, сыйлыланы сыйлысы Чоппаны-ташы джюрекде аккылыкър тутханны табынганын кърабыл этмейди. Таб, юйдегинг ачдан сыта эсе да, сыйлы байрамдан джугърунгу кърсыдырыб къроя эсенг, ол джюрекни аккылылыгър, кюрчюлени кюрчюсю сыйлы ташха бойсунмагъанлыкър болмай неди!

Джюрекде ийнанмкърлыкър бла сыйламакърлыкър болмаса, тилегинги табаргър умут этме. Аны келечилиги-

сиз кёкню иеси Тейри, джерни неси Дауле, таб Апсаты, Эрирей, Долай эмда башхала да онг кёзден къарарыкъ тюлдюле. Кёллерине джетмегенни тилегине сангыраудула. Саугъасыз (къурманлыкъсыз) табынуу а—шхуурсуз сыйлагъанчады.

Джюрегинде умуту, мураты, кёлюнде тилеги болмагъан а ким барды: кимге—сан сау.лукъ, кимге—юй-дегисине, малына, мюлкюне—чарпыусулукъ, кимге—тыбырын тюб этмезлик сабий, кимге—сыйын кёлтюрюк байлыкъ, мюлк, кимге—халкъ ауузуна къараб, кёолун къалай ары силксе, алай ары юрюлюрге хазыр турурча, къарыу, кимге—бузлагъан джюрегин эритирча сыймеклик, гъашыкълыкъ...

Адам ангыны чексизлигича, джюрек излемлени кёблюгюча, учсуз-къыйырсыздыла муратла.

Ала тюлмюдюле Чоппаны ташына баш ийдирирге чабдыргъан?

Майданда уа адам къалджа, тегерекни дауурдан алдырыб, чайкъалады, къатышады, джоппулагъа юлешинеди, къошулады. Дауур-суюр, харс, харх. Сыбызгъычыланы юзюле-юзюле согъулгъан ариу тартыулары, дауурбазланы джорукъсуз дюнгордегенлери, джырчыланы джарыкъ ауазлары, аккала бла аммаланы ашыгъыш буйрукълары...

Хали билмеген бу халек джорукъсузлукъда мизам орналыргъа боллукъду деб ийнаналлыкъ тюлдю.

Алай а кюклю базыкъ ауаз адамланы эслерин кесине бурду:

— Джамагъат!

Таууш сыйлы таш табадан чыкъгъаны себебли, халкъ, шум болуб, ары бурулду.

Мазаллы ташны къатында, узун абасы аз къалтырай, узун сюекли, къар тюшгенча, чыммакъ акъ сакъаллы,

къатангы, келбетли къарт, сол къолу бла алтын оюула
бла накъышланган гулоч таягына таяна, сабыр сюе-
ле эди.

Джыйылгъанла къартны иги танийдыла. Ол Гилас-
данды Адетни, хална да тамам билгени, мюлкю рыс-
хысы бла баш болгъаны эмда кесини сёзюне бойсун-
дура билгени себебли, джыйылыулада, байрамлада ол-
ду тамадалыкъны бардыручу. Къартланы кенгешинде
да оноуну Гиласданны сёзю тамадалачанды. Аны ючюн-
да бюгюн да къауум, тукъум тамадаланы, Гиласданны
арт джанында тизилиб, башлыкълары агъара, узун
сакъалларын сабыр сылай, джабышмакъ гулоч таякъ-
лагъа таяна, джууаш сюелгенлери.

Гиласдан, джыйылгъанланы джарыкъ къарамларын-
да ийнамлы сакълауну эслегенинде, кесини къарыууна
разы болгъанча, тюрсюню джарыб, мурукку этиб, тама-
гъын арытды. Сора сыйлы ташха бурулуб, мийик кёл-
тюрюлюб тургъан башын кёкюрегине ийиб, нелени эсе
да шыбырдады. Къарт, санларында алкъын чексиз кюч
болгъанын танытыргъа излегенча, санларын джыйыб,
тюз сюелиб, къолун кёлтюрдю.

Гиласданны къарамын эслеб, юч джаш эрлай, айры
джанларын ёрге айландырыб, эки къазыкъны Чошпа-
ны-ташыны эки джанына сюедице. Ючюнчю къазыкъ-
ны кёнденен салыб, эки къыйырын айрылагъа илинди-
риб, дагъан къурадыла. Бу сыйлы байрамгъа аталыб
багъылгъан маркъа улакъны бойнун джантаучукъдан
ычхындырдыла. Улакъны кёлтюрюб, сыртын энишге
айландырыб, аякъларындан дагъанинга илиндирдиле.

Бу зарауатлыкъны кёлтюралмагъан хайыуан, баш
энишге салынган тюклю башчыгъын кёлтюрюрге кю-
реше, джерге саркъгъан санлары титирей, тыпырдай,
хахайны басды. Мазаллы саубитген джаш, улакъны

бир мюйюзюнден тута, бир кѳулагъындан тарта, гы-
быт бла джау чайкѳагъанча, ары бла бери чайкѳаб
тебреди.

Улакъны санланы титиретген кѳычырыгъы саулай
ѳезенни ичин зангырдатды. Джаш, мангылайында тер
чирчиклени кюн онгдургъан мор чепкенини бусу дже-
нги бла сыйпаб, улакъны тамам онгсуз этгинчи чайкѳа-
ды. Ёзге уа! Кѳурманлыкъ улакъ не кѳадар уллу кѳы-
чырса, сыйлы ташха ол кѳадар асыуду, ол кѳадар то-
лу кѳабыл этилликди кѳурманлыкъ...

Улакъны таралгъан кѳычырыгъы адамланы кѳкню,
джерни иелерине бойсунмакълыкъларыны, тилекчилик-
лерини дараджасын кѳргюзеди.

Улакъны тауушу шаушала башларгѳа, джашла
аны дагъандан тюшюрдюле, башын сыйлы таш таба
буруб, аякъларын тутдула. Гиласдан оюулу кѳынын-
дан алтынсаб бычагъын суууруб алыб, эринлери неле-
ни эсе да шыбырдай (ишексиз, кѳурманлыкъны баш-
лауну алгъыш тилеклерин) улакъны бойнун тартды.
Къан, Чоппаны-ташыны хуртда кѳабыргъасын бояб,
энишге саркѳды.

Кѳарт, бычагъын улакъны кѳабыргъасына кѳенде-
лен атыб, ташны аллына тобукъларына ийилди. Эрин-
лерин сыйлы ташха джетдириб, эки кѳолу бла бетин
сыйпаб, дууа этди.

Аны сабыр сѳфаты шошлукъ кючлеген аулакѳда-
гъы адамлагѳа умутла туудура, ауазы ышангылы чѳы-
гѳады:

„Амма боѳѳа дуб,
Бии байан ши,
Шейркѳат улуайман,
Ийманым джумел болду...“

Ангылашынмагъан, таша магъаналы сѣзле джюрек-лени сыйлы келечини—Чоппаны-ташыны—къудуретине бойсундурадыла.

Сейирди ташалыкъны къарыуу, аны къолуна тюшген къурманлыкъгъа, гыбы ауча, бекден бек чырма-лыб, джунчутуб, ийнандырыб барыргъа хыйсаб таб-ханы...

Къарт, дууаны тынгылы этгенинде, тилек тилеб башлады. Ол бу ауузуна чексиз ийнамда къараб тур-гъан адамлагъа рахатлыкъ, чарпыусузлукъ, мелхум-лукъ, къууанч тилейди, джерчилик—даулет келтири-рин, малчылыкъ—чарпыусуз болурун, уучулукъ—та-бышлы болурун излейди. Джашланы ѳтгюрлюклери дуппукъланмазын, къартланы ангылары таркъаймазын, тиширыулары мийик тау намыслары кемимезин тилей-ди... Халкъны къарыуу, хыйсабы да келе да ѳшюн ура тургъанладан баш болгъанлай турурун тилейди...

Кебге къуюлгъанча, уста джарашдырылгъан иги джорала, тилекле дамлы къуюладыла.

Джашла быкъыгъа тагъылгъан улакъны терисин, къабчыкълыкъча, саулай сыдырыб, ичине джарак са-ламны тыкъ буштукъладыла.

Гиласдан, биягъынлай, нелени эсе да шыбырдай, Чоппаны-ташына эринлерин юч кере джетдириб, бетин сылай, ѳрге сюелгенинде, терини—улакъ сыфатны—сыйлы ташха къондурдула.

Олсагъат халкъ, къой сюрюу эркечни ызындан ти-зилгенча, Гиласдан таба юрюлдю. Эркишиле тиши-рыула да къол тутушуб, талай къат къуршоу къура-дыла. Бары бирден, ѳрге-ѳрге секире, „Эллири-Чоппа, Эллири-Чоппа!“—деб, тамакъларын бошлаб къычыра, сыйлы ташны тѳгерегине чабыб тебретиле.

Биягъынлай, ёзенни ичи хахайдан толуб, мийик къаяла, бири бирине къайтара, дауурну таулагъа узакъ ашырдыла.

Къартла бла сабийле табыннганлагъа сукъланч къарайдыла.

Табынуу адетни бу бѣлюмю бошалды болур эди, ич къуршоудагъыла, къолларын бошлаб, тобукъландыла. Къол аязлары бла бетлерин экишер къат сылаб, улакъ териге, ким да джеталгъан джеринден, эринлерин тийдириб, артха ышырылдыла. Экинчи къуршоудагъыла тобукъландыла...

Энди хар ким орнунда ёрге-ёрге секириб башладыла. Аланы: „Онгла да Дауле, солда да Дауле! Кёкде да Дауле, джерде де Дауле!“—деб, кёб кере кычыргъанларын юренмеген кѣлтюрмезча эди...

— Кёкде Дауле нек болады? Кёкдеги таджалланы таджалы Тейриди!—деб шыбырдады кызыланы бири. Сора бу кёзюге ушагъыусуз керахат оюмуна уялыб, ол ичинден тобагъа къайтды. Къара къашларын азчыкъ туюкъб, тум къара оракъ кирпичлерин энишге джиберди. Алай а олсагъат уллу къара кёзле, кюнлюкню кѣлгюргенча, чыммакъ назик къабакъланы ёрге тюртюб, тегерекни ауладыла... „Нек кѣрюнмейди Адилгерий былайда? Байрамдан керн тартаргъа джараймыды да? Сёзюбюз а... Огъесе джаш уучуну джюреги, сёзю да ышаннгысызмыды? Дженгил къабыннганча, дженгил суууй болурму, салам отча? Отну саламдан, эменден болгъанын а къайдан билгин, айхай! Экисини да отлу тиллери ушашдыла. Тюнене Мыстыханнга таш салдырмадым да!“

Бу сагъышлагъа тюбелек кѣмюлюб тургъзн кыыз абыныб, джыгъылыргъа аздан къалды.

Табынганла, „Эллири-Чоппа!“—деб хахайны баса, кёзлери джана, санлары титирей, ангылары табыныуну сейирлигине бойсунуб, биягъынлай, сыйлы ташны тегерегине чаба башладыла.

Акъбилекни—къызы аты алайды—кёзлери къарангы этди. Насыбына, къатындагъы тенги эрлай онг къолу бла аны белинден къучакълаб, алгъа силкиндирди.

Акъбилек эс джыйыб, „ассы болгъаным ючюн, къаруум кетгенине къара“ деб, кесин айыблай, джанын къыйгъан бушуулу оюмлары къысдаргъа кюрешди. Ала уа, сагъышла, мараз кийикни ахыры джетгенин сезген мыллыкчы къушлача, аяусуз басынышыб келиб тургъан болмаса, азаймадыла. Аланы ызларындан да эсге тюшюрюле келедиле.

Къыз эл этгенни этиб баргъанлыкъгъа, эси узакъ-дады...

... Ол насыблы кюн хар не да кюнледен эсе алапат эди.

Ариу кюн, дунияда бир бушуу, джарсыу да болмагъанча, тегерекни тынгылы кючлеген шошлукъ; джаша, суй, къууан деб, насыбланы чомарт теджеген сейирлик табигъат; туугъан джуртуна ушагъан алапат джамагъатлы тау эл—бары да уудан къайтыб келе тургъан джаш тауайны (айю уулаугъа уста уучуну)—Адилгерийни кёлюн кёлтюре эдиле.

Насыбха туберик болуб, ычхындырыргъа къоркъгъанча, тегерегине джут къарай, ол къабхакъ башында юйчюгю таба (аны таякъ-къарнашлары мамматха джыйылыб ишлегендиле) тебреди. Тюбюнде къыйсыкъсыз джарашдырылгъан алтын ат кереги бла мазаллы дюлдюрю, юсюнде саууту-сабасы, къанджыгъасында—гитче сагюнджюсю...

Насыб кесин сакълатмады. Тёбентинден, челекле-ринде суулары чайпала, къадар къыз чыкъдыла. Ала джашны джолун кесерикдиле. Алай а намыс этиб, джолоучугъа джол къойдула.

Къызланы джарыкъ къарамларындан джунчуб, атдан тюшерге да эслемей, джаш озаргъа да бир тебреди. Насыбха, таулуну къанына сингген терен намыс кесин сездириб, къызланы сыйларын кёргенин таныта, атдан тюшюб, кюнашхы берди. Атын адежге алыб, озуб кетер муратда, алгъа тебинди.

Эрикген къызланы алай бош иер иннетлери болмаз эди, челеклерин джерге ийиб, тизме орнатылгъан на-ратчыкълача тизилдиле. Бири, адетдеча, джерден джа-шил хансчыкъланы юзюб алыб: „Чох, чох! Тейри кёб берсин!“—деб, хансчыкъланы джашны сагюнджюсюне атды.

Джаш сын болду.

Ол, сыртлыкълагъа келбет салгъан назик гокка ханслача, бу джангы джетиб, джашлыкъны тазалыгъы бла джарыкълыгъы бетлерине нюр салыб тургъан къыз джоппугъа билмей тургъанлай тюртюлюб къалыб, ке-сини уудан къайтыб келе тургъанын огъай, сау дуня-ны да унутхан эди. Къызла уа, уудан келгенин эслеб, накъырда халда адетни этедиле.

Джорукъ алайды: уучу тюбегеннге ууда табышындан „тюбеш юлюш“ этеди. Ал тюбегеннге эм сыйлы сюек-ни—джауорунну, андан сорагъыгъа—базукну, бирси-ге—ашыкъиликни, къысхаиликни, джансюекни... артха-ракъ—аладан къолайсызыракъ сюеклени...

Муну уа, аллына бюгюн къадар адам тюбеш, та-лай „тюбеш юлюшле“ бергени себебли, къызлагъа учагъа тыйыншлы сюеги къалмагъанды. Къалгъан-бул-гъан ууакъ-тюек этлени, ийлыкъмай, алагъа къалай

узатсын? Ала, кызыла, учаны аллыкъ да болмазла, безиген этедиле ансы. Бирем-бирем тубеселе, бурулуб да кыарарыкъ тюл эдиле... Дагыда...

Кыыз аны аккыллылыгъын эсledi болур эди, ышарды.

— Тейри насыбыгъызы чексиз этсин, айыб этмегиз, кызыла,—деди джаш,—сизге тыйыншылы учалыгъым кыалмагъанды. Борчум бойнумда кыалады.

— О-о, тауайны махтауу бошмуду да?—деди кызыланы бири,—бу таулагъа боюнда борч болуб атланыргъа джараймыды!

— Къой, нек аман джора этесе?—деди бири да.

— Да не? Биз борч салмайбыз, дегенлигимди.

Кызыла энтда джашха айландыла:

— Акъбилекни тюрсюнюнде Апсаты тубесе, кыалай этеренг?

— О, ол Апсатыны „эмчек“ уланыды сора, кыайнайды...

— Джугъутурну „шын тургъанын“ кѣб кѣргенден...

— Адетни бизни юсюбюзде кыурутуб... тохта, той бир болсун ансы... Аякъларынгы чалдыууна кетдирирбиз.

Безиген кызыла харх болдула.

Акъбилек кюлмеди. Ол джаш уучуну, ойнайма деб, кызылагъа кюлкюге кыйгъанына ачыды. Кертиди, табы тюшсе, кызыла джашланы аямаучудула. Кѣз ачаргъа сѣз, чурум да табмай кыймаучандыла. Алай а Адилгерийни... Былай этер ючюнюмю талпый эди анга сѣлеширге? Аны ючюнюмю тизе эди ийнараланы?..

— Хата джокъду,—деди Акъбилек,—Биз ашыкъмайбыз, сакъларбыз тыйыншылы уча юлюшюбюзню.

— Ашыкъгъаннга уа кѣлюмден джангыз бир

теджер затым,—таза, керти суюмекликге термилген джюрегимди.

Алай айтыргъа къалай базгъанына Адилгерий кеси да сейир-тамаша болду. Энди уа уллу кёллю уучуну онгун алдыкъ деб, къууана башлагъан къызла сейир-синдиле. Тиширыу джюрек обурду, джюрекни кимге тежелгенин айырдыла. Къызны джунчутмазгъа излеб, бири:

— Къайдам тоба, къайсы бирибизге джетерик эсе да, кёрейик уучунд асыулу джюреги!—деди.

Биягъы къызла кюлдюле. Джаш:

— Джангыз алманы кёбге юлешгенден эсе, биреу къабыб, дамын ангыласа иги тюлмюдю!—деб, саламлаша баш ийди. Къызла:

— Ма, энди аны да къызгъанады бизден!—деб кюлдюле.

Ол кюн къызны, джашны да джюрек тынгылары бузулгъан эди...

Тёгерек чабыу бошалаб, джамагъат артхаракъ ыхтырылды. Адетде, табыныу дууа бла бошалыргъа керекди. Гиласдан адетни бир чыгын тайдырмаучанды. Ол хар къымылдауун, хар сёзюн таб къыйышдырады. Аны саулай сыфатында кесине таукел базыныу танылады.

Адамла, хар ким тилегин тизиб, бетлерин сыладыла.

Ала бусагъат тийре-тийре юлешиниб, къауум-къауум джерлеширикдиле кенг тюзде. Къурманлыкъ малланы кесерикдиле. Ташдан къуралгъан дагъанлагъа мазаллы къазанла асыллыкъдыла. Аш-суу этилликди. Шапа джашла (адетде, хар тийреде юч шапа айырылыучанды) уллу, гитче, къарт, джаш, эркиши, тиширыу къоймай, барын сыйларыкъдыла. Андан сора уа—

той-оюн, джырлау, атышыу-тутушуу, къара атыу, чарс дегенча, джигитликни танытыу, кёз ачыу оюнла... Джазны байрамы Эллири-Чоппаны тепсеую бла бошаллыкъды...

Бу кёзюучюкде мукъуг болуб учуб келген атлы эслерин бёлдю. Атлы, гебенегини къанатлары джел эте, акъ башлыгъыны мазаллы чоху ары-бери чынгай, дюлдюрю ауузундан кёмюгюн чачырата, джетди. Ат аллындан уллу таракъмюйюз бууун джерге ийиб, секириб атдан тюшдю.

— Адилгерий, тауай Адилгерий!—деб, хар ким аны бу сыйлы байрамгъа кечикгенине сейир-танг болдула.

Адилгерий, атыны джюгенин джашланы бирине силдеб, джая садагъын ат джерни къашына илиндирди. Имбашлары аз чёге, сыйлы ташха джууукълашды. Тобукъларына ийилиб, табынды. Сора, къобуб, къартлагъа да, джамагъатха да салам берди.

— Кечигиз, къарнашла, кечикгеними! Сыйлы байрамгъа буу къурманлыкъ этерге нюзюром бар эди. Сыйлы джаныуарны Чоппаны-ташына къурманлыкъгъа къабыл этигиз!

Джаш Гиласданнга соруулу къарады.

Игидда къабыл этилинеди буу, насыбны юйюрсюндюрюучу, огъур къондуруучу джаныуар. Алапат къурманлыкъды буу.

Буу тери, буу мюйюзле сакъланнган джерге чарпыу тюшмейди. Буу къурманлыкъ этгенни тилегн къабыл болады.

Гиласдан, хар къурманлыкъны бир джауоруну кесине келлиги эсине тюшюб, ачдан сорукъгъанын сезе, джашха алгъышын къысха тамамлады:

— Ашхы улан, джерни, кёкню да къудуретли иеле-

ри кѣурманлыгъынгы кѣабыл этсинлер! Муратларынгы толусу бла берсинлер!

Джаш тауай, кѣартны аллында башын ийиб, аны чексиз сыйлагъанын таныта, сѣзюн башларгѣа намыс этиб, мурукку болду.

— Бууну да улакѣгѣа кѣошугѣуз да, тийрелеге юлешигиз,—деб, Гиласдан ызына бурулду. Аны артына тогѣай тизилиб тургъан кѣартланы бири—Аслан-кир—орнундан тебмей тургъан Адилгерийге кѣз джетдириб, сѣзюн андан эсе Гиласданнга атай, айтды:

— Джигит улан, айтырынгмы барды?

— Тилерим барды,—деди уучу.

— Айт, айт!—деди Гиласдан. Халкѣ джашха аралды.

Эндиге дери таукел тургъанлыгъына, кѣадар кѣзлени соруулу кѣарамлары, сюнгулеча, кесине тюрелгенлеринде, джаш джунчуду. Тилегин айтыргѣа бла кѣояргѣа билмей, ангарылды. Игидда, байрамда, бютеу джамагъатны аллында, кѣартлагѣа быллай тилекни билдиргеннге ол алкын тюбемегенди.

Тау миллетледе кѣартланы, кесинден тамадаланы намысларын кѣрюу бек мийик дараджадады. Алай а джаш адамны ангысы бир-бирде аны чеклерин айыралмай кѣалгъаны да болады.

„Джюрегими ангылаталырмамы? Былайдан джанлаб кетерми эдим? Айхай, бу джолдан сора кѣзыны атасын бюгерге табылкѣ тюшерик тюлдю...“ Бу сагъышладан башы чагъылгъан джаш кѣургѣакѣсыгъан тамагъандан тюкюрюгюн тигелетиб, тѣгерегине кѣз джетдирди.

Халкѣ анга, ауара болуб, соруулу кѣараб турады.

Джашны тынгысыз кѣзлери, адамланы бетлерин айыблы кѣарам бла аулай, гузаба учхалай келиб, Акѣбилекде тохтадыла.

Джаш уучу анга, ётгюр кёзлерини къарамы джумушаб, кенгеш излегенча, джут къарады.

Уучуну къарамын ызлагъан халкъ да, болумну бир чыгын да ычхындырыргъа къоркъгъанча, къызгъа аралды.

Къыз Адилгерийге ийнакълы къарамын бирчик силдеб, жангы келинчик ау тюрбуне букъгъанча, джилтинли къара кёзлерине тогъайкирпик къабакъларын ийди. Бу жангыз исси къарамны джашдан къалгъанла эслеялмадыла.

Ол къарам, джашны аккыллылыгъын эритиб, жангызлыкъ кючлей башлагъан джюрегин джылытды, Игидда, ол керти, уллу гъашыкълыкъны къарамы эди. Керти суюмеклик болгъан джерге уа къызбайлыкъ бла жангызлыкъ урунургъа мадары джокъду...

Къайда, нек сюелгенин да унутуб, уучу къызгъа суюбуне къарады. Кертиси, Акъбилекге сансыз къараргъа кыйын эди: суююмлю ариулукъ чомарт берилген, госукча, назик, ышым бау тынч джетиучю белчиги, ауурлукълары айбат санчыкъланы къалай бюкмейди дерча, базыкъ къара эшмелери табанларына джете.

Къызны башында—юсюне кюн таякъла басынышыб тургъан, аллына диадема тигилген, джититёппе мийик алтын окъа бёркю, юсюде—узун дженг учлары байракълача къалтырагъан кёксюл герхана чепкени. Кёкюрегинде—чексиз чемер ишленген алтын туюме. Белинде—кёз къаматхан оюлу кямары. Аякъларында—алтын окъалы къатапа башмакълары.

Учаргъа джаратылгъанча, къызны саулай санларында шатык дженгиллик сезиледи, къарагъанны къарамын джумушатады.

„Къарамны кесине байлатхан,
Хантсызлай, джюрекни тойдургъан,
Сюйюмю эсинги ташлатхан,
Санынга къанатла къондургъан!“ — дегенчады.

Сейирди: джылы, татлы ариулукъну сюйюмюню къарыууна уллу-гитче, джаш-къарт, эркиши-тиширыу — бары да бойсунадыла! Алай а джюрекледе ол туудургъан сезимле кёбюсюне бирча болмайдыла; бир къау-умунда — игиликни, джюрек кирсизликни баш дараджасына учунуу, ачыкъ сюйюнюу, табигъатны чомарт чемерлигине махтануу, бирлеринде — сейирсиниу, къу-уануу, сукълануу, бирлеринде — зарлыкъ, бирлеринде уа — къуру джутлукъ..

Сейирликди ариулукъгъа сюйюнюу кёзюучюкню татыуу.

Къыз кесине тирелген къадар къарамдан джунчу-ду. Тенглерине джашыныргъа изледи. Алай а джерге ауурлукъ тийдирирге къоркъгъанча, дженгил, эбли атлаучу аякълары былайда, джерге чюйленнгенча, къымылдаргъа унамадыла.

Джангыз Мырзабекни, Акъбилекни атасыны, мах-танчагъыракъ джётгюргени эшитилди.

Солууун терен алыб, къыз кёкюрегине ийилген башын акътырын кёлтюрюб, болушлукъ излей, Адилгерийге къарады. Уучугъа булутланы арасындан кюн къарагъанча кёрюндю. Къарамла чалышдыла. Ала, эки джаш адамны арасында сезимлеге къырыкълыкъ этерге излей, бири бирине эшилдиле. Къошулургъа кюсеген эки джаш джюрек бири бирин ийнакъладыла, кер-тиликлерине ийнандыла.

Джашны биягъы таукеллик бийледи.

Къарамланы бу сейирлик тюбешиулери сынгар джа-

нгыз такъыйкъадан узакъ созулмады. Ол себебли халкъ эслеялмаса да, джангыз шагъат Къаншаукъа болду, Гиласданны эгечинден туугъан... Эсленмезге кереклини къуру ол, эслемезге керекли, эследи...

Адилгерий Гиласданга къарады. Аны кесине сымарлаб къараб тургъанын кёрюб, тили аз бюлдюргю эте, гузаба айтды:

— Багъалы атабыз Гиласдан! Сыйлы къартларыбыз! Къудуретли Эллири-Чоппаны сыйлы аты ючюн, аны бизни къурманлыкъларыбызны къабыл кёрююню хатери ючюн, махтаулу тин-аталарыбызны унутулмазлыкъ сыйларыны хатери ючюн, сиз мени бу сыйлы кюн, сыйлы джерде билдирген тилегими къабыл этерсиз деб умутчуман!

— Джашаулу бол, ашхы улан! Тюз муратдасан!— деди кьартла.

Джаш, солуун терен алыб, къартлагъа кёз джетдирди. Тынгылайдыла, ауузларындан чыкъгъан хар сёзлери уланларына, туудукъларына да таймаз джорукъ болуучу къартла. Тюрсюнлери ачыкъды, къарамлары джылыды.

Сени джауунг да аланы кёллерине джеталмай къалгъай эди!

Джаш уучу сёзюн джалгъады:

— Айыб этмезигизни излеймен! Сыйыгъыз мийикде болсун! Тилерим: Мырзабек акка мени кесине джаш этсин, меннге ата болсун. Аны юсюнде ёсген мени юйюмде джашарына сизни къатыгъызда разылыкъберсин!

Къартла, быллай тилек болур деб джети джукълаб эслеринде болмагъаны себебли, не дерге билалмай, ангарылдыла.

Халкъ дауур болду. Бир бири ангылагъан экеулен джокъду.

Мырзабек, Акъбилекни атасы, не дерге да билмей, армау сиреледи. Ол джашны келечилерин огъай бла къайтара тургъанды. Адилгерий ишленнген, джигит джаш, ашхы къазауатчы болса да, джыйгъычлы тюл-дю. Кесини да ким болгъанын, къайдан келгенин бир Тейри кеси биле болур. Кертиди, тукъумланы, тийрелени бирине таякъ-къарнашлыкъгъа алыннган адам не джаны бла да кесини таякъ-ахлыларына тенгиге саналады. Мырзабек ол джорукъну тюзге тергесе да, кесини джангыз къызын теджерча, джюрегинде анга аллай бир ышанмакълыкъны табалмайды.

Бир джаны бла уа (таб, баш чуруму ол эсе да, ким биледи) Мырзабекни Къаншаукъа эсин бёледи. Къаншаукъа, мынга кесин теджеген кюеулюклени бири, бир кеси къолай болмаса да, байлыкъ бла кёбледен онглуду. Кеси да Гиласданны джангыз эгечини джангыз джашыды. Аны юсю бла Гиласданнга джууукъ болмакълыкъ адам кеси сатыб алып кирик бир ишти.

Эгечден туугъанны таулула сабийлеринден эсе да бек сюеди. Эгечден туугъан ана къарнашны бийиди...

Къаллай алапат муратлары бар эди Мырзабекни... Таб, талай джылдан кесин Гиласданны орнунда кёре эди...

Алай а Адилгерий да бек табсыз алды аягъындан: сыйлы кюн, сыйлы джерде, ол къурманлыкъы бла, аны тилегин кёрмезге да дуруссузду. Не Тейри, не Дауле ол тукъум ишни къабыл кёрмезле. Аланы сыйларын кёрмегеннге барып, чот чюйреге кетер...

„Огъай, къадаргъа къаршчы атларгъа джарамаз. Халкъ да къараб тургъанлай... Арабин, Адилгерийни

былтыр джау сюрген малларымы сыйырыб къайтаргъанын джамагъат унутмай турамыды экен?

Къалай да эсгерди бу хадауус джаш бу тукъум лагъымны этерге! Не десенг да, джигитлигини юсюне да, бек закийди, антсыз!

Къаншаукъа уа анга ушамайды. Ушамагъа эди да, аккыллы бола турмай, эндиге дери ишни не бар, не джокъ этге эди...

Мырзабекни оюмларын сагъышлы ауаз бёлдю:

— Мырзабек, оюм этерге танг кесек заманынг болгъанды. Бош аккыллы боласа! Адилгерий—Наурузланы эркеч джашларыны бириди!

Былай айтхан биягъы Асланкир эди—науруз къаумну эм эсли, къууатлы къартларыны бири.

— Билебиз Адилгерий таякъ-къарнашынг болгъаны ючюн кёкге кёлтюрюб сёлешгенинги,—деб кычырды анга джууабха хыны ауаз.

Джууабны Къаншаукъа бергенин эследи. Тамаданы ауузуна чабмакълыкъ къалайгъа баргъан ушагъыусузлукъду! Алай а Гиласданны хатерин этиб, джукъ айтмадыла.

Къаншаукъаны орунсуз, намыссыз сёлешгени Мырзабекге ачыу тийди. Аны сёзлерин сансыз эте, айтды:

— Тюз айтаса, Асланкир! Бу улан наурузланы, къуру сизни къаумну огъай, саулай Къарачайны да ашхы уланларыны бириди. Анга кишини да ишек этер джери джокъду, эшта!

— Да, сора, ай Тейри онгдургъан инсан, ишни ыргъагъы недеди да?—деди туура сёзлю Асланкир.—Джууукълукъ джюрютюню будуянла бла наурузла бу джигитни юсюнде тохтатырыкъ болмазбыз да!

— Тюз сёлешеди Асланкир!—дедиле адамла.

Тюз айтханына Мырзабек да мюкюлдю, хо деялмай

сытчы-мытчы этеди ансы. Ол атады. Баласыны джа-шау оноуу толусу бла кьолундады: суюсе—юйленди-рир, суюсе—суугъа атар, суюсе—таб кьуллукъгъа сатар, кишини дауу джокъду. Бу табсыз джерде тарбуууннга тыйылгъанды ансы.

— Да бу сыйлы кюн алай бош затла амалтын мычымайыкъ. Тейри онгун берсе, оноу этер кюнюбюз кёбдю,—деди ол.

Чабакъны сыбдырылыб кьолдан ычхыныб баргъанын сезди Адилгерий бла аны джакълагъанла.

— Э-эй, бош кьуйрукъ булгъайсан,—деди Аслан-кир,—сен, Мырзабек, бу уланны кимлени хурметлери бла тилек этгенин унутма. Болум бар, не джокъ болургъа керекди былайда огъуна.

Мырзабек амалсыз болду. Сайларгъа керекди ол кюеулюклени бирин. Сёз ачыкъ болмаса, унамазча кё-рюнедиле. Адурхайла да (ол кьаумданды Къаншаукъа-ны атасы) муну сёз урумундан кёллениб, сёзге кьо-шула тебрегендиле.

Алай а „кьудуретли Эллири-Чоппаны сыйлы аты ючюн, аны тилеклерибизни кьабыл кёргенини хатери ючюн, махтаулу тин-аталарыбызны сыйларыны хатери ючюн...“—къалай ауур сёзледиле была! Эшта, бойсун-май болмаз...

Бу кёзюуде биягъы огъурсуз ауаз, къалгъан дауур-суююрню сёл эте, хыны чыкъды:

— Сыйлы Чоппаны-ташын алай сыйласа, Адилгерий да, таулары кьыдырыб айланмай, заманында келиб, тыйыншылысыча табыныр эди!

Адилгерий нек кечикгенин ангылатханды, сёлеш-ген анга ыргаджик болургъа излейди ансы...

Халкъ анга ачыулу кьарагъанында, Къаншаукъа бир джанына, кенгетек кийиз бёркюн кёзлерине ба-

сыб, мюрзеуден ауурланган танача, мынгайыб тохтады.

— Сени от бла джалынны арасына тюшгенинги кёребиз,--деб сёзге кёшүлдү Гиласдан, кёб болмай эгечи келиб, Мырзабекни кызын келинликге ушата-ма, оноу эт, деб тыхсыб кетгени эсине тюшүб. Кесини да оноудан тышында кыалыб, сюелиб турганына ичинден кыайнай, кёшдү:—Алай а сен да терс тюлсе, Мырзабек. Сени бир оноуга джыйылалмаганынг—кыадарны оноуга кыатышханынданды.

Гиласдан аны ангылашынмагъан, куджур, кюркюнчлү сёзлеринден сескекли болгъан халкыга бюсюреусюз кыарады. Аны хыйлачы тюрсюнюнде „Кыайгырмаз, мен болгъан джерде тюз оноусуз кыаллык тюлсюз!“ деген базымлы оюм ачык танылды.

Халкы аны сёзлерини ауурлугун терен сезерге керек чаклы заманны тынгылаб, сёзюн джалгъады:

— Сабий сеникиди, алай а бюгюн, былайда, бизни кюлубузда оноу джокъду. Бу кёзюуде барыбыз да кыадарны кюлундагы тилекчи кюлларыбыз. Бу джигитни кюрманлыгы, тилеги да кыабыл болсала, эшитемисиз, джамагъат, Мырзабек, анга оноу анда, ёргеде этилликди.

Ол бираз сагыш этиб, дагыда кёшдү:

— Кертиди, биз аланы изинлери бла сёлешиучен-биз.

Гиласдан бу адамланы джашау иелери кюдуретли-леге соктур ийнамларыны теренлигин иги билгени себбли, кесини сёзлеринде келишмеген кыаршчылык болса да истемеученди.

Гиласданны ангылаб, хар ким Чоппаны-ташына умутлу кыарадыла.

Джыйылгъанла джаш тауайны мыдах болмазлыгына разы эдиле. Аны ариу кыылыгын, джигитлигин

биле эдиле. Алай а алагъамы соруллукуду оноу, ай-хай!

Джатады арада сыйлы таш, хуртда къабыргъалары кюнде джылтырай. Аны оймат тёппесинде чончайгъан улакъ къаранчха да бир джанына учхалаб, тюшерге аз къалгъанды. Ташны тегерегинде андан сыниган ууакъ ташчыкъла тешелибдиле. Аладан алыб, насыб дууалыкъ хурметлери болгъаны себебли, учкуланчыла от мыйюзлеринде, беллик учларында джюрютюучендиле.

Таб, Адилгерийни танымагъанла да джалыннгыч къарадыла къудуретли ташха. Джаш адам тилегин былай тукъум табар иннетге кёлленди эсе, башха джолну болурундан тюбелек тюнгюлген болур. Муратына джетсин, хариб! Бусагъат Гиласдан къудуретлилени оноуларын билликди.

Гиласдан, сыйлы ташны къатында башын ийиб, нелени эсе да шыбырдай, чегейиб, ташха юч айландырыб къургъакъ эринлерин тийдирди. Къолларын джайыб, кёзлерин кёкге бла джерге кёзюу аралтды.

Джамагъат, бусагъат ёмюрге адам кёрмеген бир сейирлик-тамаша боллугъуна ишексиз ийнаныб, шум болуб, ауур шошлукъда сакълайды. Солууун алгъан болмаз дерчады

Джаш тауай да, арбазда орнатылгъан быкъыча, сир къатханды. Ол сабыр сюелгенлигине, сезимле сопалай, кюйдюре тургъанларын кенг кёкюрегини дженгил-дженгил мийик кёлтюрюлгени билдиреди.

Джашны эси андады, таш къатында тобукъланыб тургъан кел етли къартда. Игидда, джашны джазыуу аны къолундады. Ол къобса, ауузундан чыгъарыкъ бёлек сёзле къадарны изинин билдирликдиле, не насыб, не бушуу берликдиле...

Татлы кёрюнүмле, тубан басхан ёзенден чабыб чыккыган атлылача, заманны узаклыгыны чарс аундан чыгыб аллына сюеле, джашны эсин бёледиле... Ол кюн да, бюгюнча, ариу кюн эди. Ол джол да, бюгюнча, сыйлы ташны аллына кьарт таулу (ол Аслан-кир эди) тобукъланыб тилек этди. Сора кьобуб, джабышмакъ таякъны бир кыйырындан тутуб, кёнден узатды. Таякъны бирси кыйырындан да бир кьарт тутду. Аланы эркинликлери бла, таякъны тюбюнден эм алгъа, джюреги эмилик тебе, Адилгерий ётдю. Ызындан кьартла бла джашла тизилдиле (алайгъа наурузну ызгылындан эркишиле бютеу бары да джыйылыб эдиле). Ызы бла Адилгерийге да, аны кьарнашха алгъан наурузлагъа да ашхы алгышла этилдиле, тилекле тилендиле.

Адилгерий чексиз кьууаныб, юйсюз, юйюрсюз, таулада ышыкъ излеген джашны этеклерине чомарг кысхан ачыкъ, ашхы адамлагъа кьарнаш иннети бузулмазын, кьууанчларын, бушууларын да ортакъ этерин билдирди. Кьууанчлы биригиу уллу той-оюн бла бошалгъан эди.

Адилгерий наурузлагъа кьарнаш болуб, бирле ине сапалды.

Бу хыйлалыкъсыз, кенг джюрекли алапат адамлагъа джолугъуб, аланы бауурларына кысылгъанына ётгюр тауай шукурланыб тургъанды. Таякъ-кьарнашларына кертилигин, джигитлигин танытханды. Биргелерине айю, джугъутур, доммай, кьабан уулагъанды, мал кьошланы, элени джаулары чабыуулларындан ётгюр кьоруулагъанды...

Огъай, халкъ эслерча сейир-тамаша джукъ болмады.

Гиласдан, ёрге туруб, тегерегине мыдах къарады. Халкъ бирден, уллу къаза тюшгенча, ауур ахсынды: ала джашны тилеги къабыл болмагъанын ангылагъан эдиле...

Майданны мыдах шошлукъ кючледи.

Адилгерийни ичинда бир зат юзюлгенча болду, ол ачыу санларын титиретди. Тыш къарамы уа сабырлыгъын сакълады.

„Нек? Неликден? Не ючюн?“

Соруула уучуну мыйына къызгъан учалача чанчылдыла.

„Къалай болады алай? Ненча тангнга тюбегенме былайда, тобукъланганлай, баш ура, джангыз муратымы толтуруун тилей, инджиулерими анга, тюзлюкню тересинеча, ышана? Ненча кърманлыкъланы атагъанма мынга, бу кесини уллулугъуну, сыйлылыгъыны ауурлугъундан ёмюрлюкге уюб къалгъан уллу кёллю, дубурбет добар ташха?! Не къудуретли, сыйлы эсе да, андан кёб джалбарыргъа, андан бек бой салыргъа кишини кёолундан келирми?“

Адилгерийни кёз аллына эки намыссыз кёз джууукълашдыла...

Иги таныйды джаш ол сыйсыз къарамлы харам кёзчюклени. Къаншаукъа тюлмю эди, ол кёзчюклени джумаракъ этиб, мынга чалдыу этерге сатлыкъ илинмеклени силдеб кюрешген! „Тохга, ма аны ючюнмю сансыз этилди болур мени тилегим?!“—деб хахайларгъа уучу аздан къалды. Алай а бир къуджур туюмчек тамагъына тыгъылыб тохтагъанында, ол сёзлени кёлю бичгенча кычырырдан тюнгюлюб, хырхаракъ, арыгъан ауаз фла сорду:

— Ангыламайма: намысданмы хузумма? Таулада,

чаууллада ауур аякълымамы? Джаула юсюбюзге мыллык атсала, кьолумму кьалтырайды?

Анга киши джууаб бермеди.

Халкъ, сизсиз джууаб берирге борчлу, деген тюрсюнде, Гиласдан бла ташха кёзюу къарадыла.

Гиласдан сёзюне адам ишекли бола неда разы болмагъанын билдире юренмеген эди. Ол кирпич кьакъмай кёзюне битиб тохтагъан джашха сейирсине, хыны къарады.

— Ашхы улан,—деди ол, сабыр халын сакъларгъа кюреше,—биз тюзлюкню кьулубуз. Кертиди, сен намыслы, ётлю. ётгюр уланса. Алай а санга кьалгъанлагъа да аллай болургъа борчду...

„Энди не айтыргъа базарыкъса манга“ дегенча, къарт, омакъ гулоч таягъын джерге кьагъыб, не эсе да кьоша башлады:

— Алай а биз да сыйлы...

Бу кёзюучюкде джаш, таш таба тез бурулуб, кылычын сууруб чыгъарды. „О сылыкъ къара таш, къаргъыш санга!“—деген кычырыгъы бла бирге, ётгюр кылыч, хауада мазаллы тогъай сызыб келиб, ташны оймат тёппесин гыжылдатыб сылды. Тёгерекге ууакъ от джилтинчикле, таш тилкемле кьююлдула...

Халкъ, тамам эс ташлаб, сын болду: ала бусагъат бир уллу палах боллугъуна ишексиз эдиле. Эркишиле дыфсыз болдула. Тиширыуланы хазнасы кьалмай бары, борбайлары кыйылыб, тургъан джерлерине ийилдиле, кьалгъанлары да, санлары титиреб, бири бирине кысылдыла... Джерде тешик табсала, башларына себеб излей, ары сугъулур халгъа кирдиле. Сыйытны башларгъа къарыуу джетишгенле да болдула...

Арадан озгъан талай такъыйкъа джылдан узун кёрюндю.

Алай а не кюн кюкюреб, шыбыла урмады, не джер титиреб, ичине джутмады, не ахырзаман джел уруб, джер бла кёкню къатышдырыб, дюллю-дунияны булгъаб башламады...

Адамла эс джыйыб къарасала, кюн да тийгенлей тура, тегерек да шош, джаралы таш да орнунда, къымсыз!..

Адилгерий болмаса, орнундан къымылдагъан болмады. Ол, сингирли кёлу къылычына къарышханлай, къарамын кёлтюрмегенлей, ызына бурулуб кетиб теб-регенинде, аны аллындагъыла эки джанына ыхтырылыб, джол кёйдюла.

Олсагъатдан шууулдагъан къанат таууш чыкъды. Тёрт-беш атлам этген джаш уучу, „ах!“ деб къысха ахсыныб, джюрек ауузуна къадала, тентирей келиб, кёб аякъла теблеген гымыш къырдышха сыртындан сойланды.

Аны кёкюрегинде темир учу ууланган къарал-дым-мор садакъ окъну узун къуйругъу къалтырай эди...

Джашха мыллык атаргъа киши базалмады.

Бу кёзюуде, узакъда къаллай эсе да бир мазаллы къушланы ачы тамакъ тауушларындан сора, алайда джукъ эшитилмей эди.

Бушуулу тынгылауну Гиласдан бузду:

— Ассылыкъ кечирилмейди!

Аны кесгин айтылгъан ийнамлы сёзлери чексиз абджыгъан къарангы адамланы бушуулу сагъышладан уятдыла.

Халкъ ол сёзлени къудуретли кючлени кёолундан къаза табхан джашха джан аурутууну орунсузлугъун чертгенча ангыласа да, чабыб джетиб, Асланкир джашны юкуне къабланды. Алай а джашха энди болуш-

лукъ керек тюл эди. Ол, кьоргъашындан кебленнгенча, хыйсабсыз ауурлукъ басхан башын бир джанына кючден буруб: „Бу не ишигизди? Не хата этгенме мен? Нек къызгъандыгъыз кюнню джарыгъын менден? Минглени бауурларына къысыб тургъан ёзеннге мен сыйынмаймы эдим?!“ — дегенча, кёлкълалды къараб, кёзлерин джумду.

Ол кёзледе сокъурануу джокъ эди. Кюйюб, кёсеу болуб баргъан кёкюрегинден бир ынгычхагъан таууш да ычхынмады.

Ол, шынкъартха тюшгенча, чырылдаб, кюе тургъан санларына тынгыламай эди. Тёзюм джетмезлик сан ачыуну сан этмей, эсин саулай да башха кёрюнүмлеге ийибди. Мыдых эринлери „Къудуретлиле къайда да, бир сыбабхадан чыкъгъан кибик, бирчадыла!“ — деб шыбырдадыла. Ол бурун анда, туугъан джуртунда, джауну ауушдан элге джиберилген терслик кесине джангылыч салыннганы, анга аллай ауур айыбны салыб, „къудуретлиледен“ кенгеш излегенлеринде, аланы да, ма былача, къара тынгылауну басыу бла терсликни къабыл этгенлери эсине тюшдю... Къаллай бир тилеген эди тюзлюкню ачыкъланырын, алджагъан кёзлени ачарларын... Алагъа ышаннгандан эмда кесин къорууларгъа ийлыкъгъандан джукъ айтмагъан эди кеси... Башха тюзюн билген а джокъ эди...

... Бираздан алайда, майданда, джаз джылыугъа джангы къотарылгъан кырдыкга олтуруб, сагъышха кёмюлюб тургъан къарт бла, сойланыб, санлары суугъан аждагъан джаш болмаса, киши да кълалмады.

Къарт (ол Асланкирди), кесини юйдегиси кюрт юзюлгенде тюб болгъаны себебли, джангызлыкъны татууун иги биле эди. Ол себебли болур эди джашны

кесини баласынча суйгени. Анга бу мурдарлыкъ джаныгы джюрек джара тюшюрген эди.

Экинчи джаны бла уа, бу джаш джашауну замансыз юзюлгенинде адамладан бир тукъум бир уу джетгенин сезиб, бушуулу болгъанды. Кесини да терслиги болгъанча кѳреди. Ол таныгъан адамланы арасындан сатлыкъ къол чыкъгъанына ийлыгъады эмда кыйналады.

Ёлюню аллында ийлыгъыу бек ауурду. Къарт, бишген будай кыйлыкъча, энишге ийилиб баргъан чал башын кѳлтюрюб, джашха къараб турду. Аны Къаншаукъа Адилгерий бла Акъбилекге къаллай къарамла силдегени кѳзюне кѳрюндю. Къарт санлары къалтырай, биразнысимсиреб туруб, чегет таба мыллыгын атды...

Кѳкню къара гѳбел булутла кючлеб башладыла. Терекле тунакы шуулдадыла. Кючейиб келген джел аланы чырпы башларын хыны къалтырата, джерге ийилтиб башлады.

Экинчи кюнюнде алайгъа, биягъы майданнга, джашны асыраргъа Чоппаны-ташындан кечим эмда эркинлик тилей келген адамла Асланкирни джокълаб, кѳб сакъладыла.

Асланкир бла Къаншаукъа уа не ол кюн, не артда—ёмюрге да элге къайтмадыла. Аланы атлары-чуулары да чыкъмады.

Эшта, ала къайда эсе да тюбешген болур эдиле...

ЭЛ-БУРУШНУ АРТ КҮНЛЕРИ

Ачемей уудан къайтханында, Эл-Бурушну къарангылыкъ къучагъына джыйгъан эди. Элчиле алкъын джукъламагъандыла: ёгюз, гаммеш къууукъла тартылгъан терезечикледен адаргы джарыкъ урады. Мазаллы кенг оджакъладан джилтинчикле къош-къош чартлаб, оджакъ тегерегин джарыта, хауада акъырын сёнгедиле.

Ачемейни къулагъына сыбызгъыны джыры чалышды. Мараучу сагъайды. Сыбызгъычы бош джырламайды, чакъырыу согъады. Элде теркде бир иш барды. Сагъайтыу ийнарны ол аны ючюн таралтады.

Мараучуну оюмуна шагъатлыкъ эте, бирси орамдан да бир сыбызгъычы сокъгъаннга къошулду. Алагъа да—ючюнчю.

Ачемей хорасыны джюгенин бошлады. Ат, тар орамчыкъгъа бурулуб, табанлары ташланы чакъдыра, алгъа джёнли силкинди.

Анасы Ачемейни босагъа юсюнде сакълаб тура эди.

— Ах, Тейри тилегими къабыл этди, шукур анга болсун!—деди къарт ана, джашыны эсен келгенине къууанч тыбырлы бола.

Анга ингирашхы бере, джаш ат аллында джюгюн джерге ийди.

— Ма, Гына, чомарт Апсатыны сизге саугъасы!

„Апсатыны саугъасы“—мазаллы тогъайбаш джугъутур эди.

Юйню арбазгъа ачылгъан талай эшиги ачылыб, адамла чыкъдыла. Кими джугъутурну аралатдыла, кими джаш къайгъылы болдула.

— Нёгерлерингден артха нек айырылгъан эдинг?—деб сорду узун сюекли къарт сабыр ауаз бла.

— Ауушлагъа кѣз джетдирирге суйген эдим. Ким биледи...

— Тюз айтаса, джашаулу бол,—деди къарт,—сакълыкъ—тауда, тюзде да керекли шартды. Джауну къайдан чыгъарыгъын биллик тюлсе. „Сол кѣзюнг онг кѣзюнге къарауул болсун“ дейдиле. Джыйлагъанлай турмасакъ, бизни киши да аямаз.

— Биз бу таулары уланларыбыз. Бизде кимни дауу барды, деб хош кѣллю болмагъыз. Ёмюрю да бери тебиннгенле кѣбдюле.

— Кертиди, биз таулары уланлары, таулу аслабыз.¹ Бизге кеслерин киршеген, аман иннетлиле джууабларын табыучандыла,—деди Ачемей.

— Тюздю. Таулулары аякъ алышлары кѣб джыртхычны эсиндеди.

— Айхай, джутлукъ кѣб затны унутдурады.

— Тюзледе биягъы баскъакъла² джерни ёртеннге бѣлеб айланган хапарлары барды,—деди бир хырхакъ ауаз.

Ачемей, элге джангы хапар джайылгъанын ангылаб, сорду:

— Да баскъакъла джасакъ джыйыб, тюзде элени сабанларын къаран, кеслерин кюл этиб, малны, адамны да джесир этиб кетгенли кѣб болмай шой эди да? Энтдамы башлагъандыла?

— Э-эй, джигит, джау заманны ёлчелеб кюрешмейди.

— Джаугъа акъыл саллыкъ—ктылыч бла окъдула.

¹ Асла — Север Кавказда бек эртдеден джашагъан халкъла, къарачай-малкъар халкъны эртдеги ата-бабалары. Асияны аланла Аланиягъа кыошхандыла.

² Баскъакъ — монголлары джасакъ джыйычулары.

— Батыйла алгын джол тау элlege кѣб халеклик салсала да, кеслерине джетгенни унутхандыламы дейсиз?—деди Ачемей.

— Аны уа Тейри билсин.

— Эски-Джуртда къарнашланы айтыуларына кѣре, баскъакъ бѣлекле тюзлени талагъан бла тохтаялмазчадыла.

— Ким биледи... Бизни бойсунмагъаныбызгъа хошдуламы дейсиз?

— Ма-Ас¹ да бой салмагъанды.

— Ауур джаралы уа болгъанды, айхай да!

— Джара багъылыр, ът болсун ансы!

— Таулулада ът кимден да аслам болгъанына уа Батыйны ханлары бла джыртхычлары шагъатдыла...

— Бештау этегинде ахлыларыбызны батыйла къара кюннге къойгъанларына уа—мен шагъатма,—деб, джюреги кюе, сѣзге къошулду тынгылаб тургъанланы бири.—Чайкъалгъан сабанлары—къара кюл, алаамат къалалары—таш, топракъ къалаула болуб, тюб болгъандыла. Эсиме тюссе, энтда тѣппе тюклерим тик турадыла. Кѣмюлгенди кѣб эллени, къалаланы отлары, джукъланнганды джашаулары, юзюлгенди джырлары! Ах!—къарт, терен ахсыныб, бурулуб, башы мулхар бла джабылгъан кенг арбаздан чыгъыб кетди.

Бу адам—аты Орчады—талай джылны мындан алгъа Уллу-Къалагъа (Бештау этегиндеги ас эллени бири) эмчек-анасына барыб тургъанлай, джаула элге чабыб, элни джер бла тенг этгендиле. Къарыусузланы, къартланы къыргъандыла, сабийлени, тиширыуланы

¹ Ма-Ас—неда Мецису (авторну оюмуна кѣре—Меджисуу) аланланы ара шахарлары. Историкле джазгъаннга кѣре, монголла таулада джашагъан асланы (аланланы) да, аланы Ма-Ас шахарларын да 1237—1252 джыллада бойсундуралмагъандыла.

бугъоулаб. кернуан бла къллукъгъа сатаргъа ашыргъандыла, Малны, рысхыны тонагъандыла. Эркишилени хазнасы кълмай, ачы кълзауатда кълрылгъандыла.

Кълны джаула кълрагъанларында, сау кълалгъан талай кълрт бла аммала, ёлюклени кълрмай кетиб, талай сау адамны табхандыла. Аланы багъыб, иги этгендиле. Чемер къллла, талай тюрлю хансдан этилген дарман суула Орчагъа да саулукъ бергендиле.

Талай замандан Уллу-Кълалачыла мийикде тау кълонлада эллеге кълчюб кетгендиле. Орча да ызына, Эл-Бурушха, кълйтханды. Аны онг кълзю кълрмейди, сол кълолундан да хайыр джокъду.

Талай замандан Батыйны тоноучуларыны кълауумларыны бири Эл-Бурушха чабханында да, Орча джаш, сау адамла бла тенгликке сермешгенди. Джаула кълчхандыла. Элбурушчулагъа тюршген джарсыулагъа биягъы Орчаны бир буту кълшулгъанды. Сакълатды Орча. Алай а кълру саны сакълатды.

Тийречиле кълртны ызындан сагълышы кълрадыла.

— Эй, аланла, Тейри сизни хурметинден айырмасын! Сиз, ётгюр улла, сау болуб, бу таулада кириннегли кълонакъла орунлу болмазла.—деб, кълартланы бири джыйылгъанлагъа чачылыргъа эркинлик бергенин билдирди.

* * *

Эркишилени ушакълары кълру да алайыракълды: джауланы, кълзауатны, сауутну, ётлюлюкню, сакъллыкълны, урушха хазырлыкълны юсюнден. Алайгъа эркишиле сабийликден огълна юрениб кълаладыла. Джашау юретеди. Алай а бу джолча, лахорла Ачемейге тынгысыз мыдахлыкълны келтирмеучен эдиле.

Юйге кирирге ашыкъмай, джаш орамгъа чыкъды.

Кече къарангыды. Къобхан сууну шуулдагъаны эшитиледи. Анга элде башха тауушла къошуллуб, ынгырдагъаннга ушаш, тунакы дауур къуралады. Сокъур къарангылыкъ къуру джерни тюл, джюрегинги басханча кёрюнеди, тылпыунгу тыяды.

Мараучу кёлегини джагъасын ычхындырды. Бетин аязгъа тутуб, талайны турду. Сора биягъы сыбызгъыны джумушакъ джыры келиб, сагъышдан уятханча болду. Ол талайны сейирлик джыргъа бойсунуб турду. Ишексиз, ким эсе да къууанч этерикди тамбла...

Ачемей юйге киргенинде, анасы, отджагъада чёгюб, чырылдаб джаниган чыракъны джарыгъында джюн тите тура эди.

— Хант суууду да, ай юйюнге, джаш,—деб, ол агъач тепшекни тапхадан алды.—Энди муну джылытмасакъ, къайдан ашайлгъын.

— „Джаш къарнында таш эрп“, хата джокъду, Гына,—деди джашы. (Ачемей, адетдеча, анам дерге уялыб, атын айтады, ол да джашыны атын айтыргъа намыс этиб, джаш, джашчыкъ дейди).

Джаш отджагъагъа олтурду. Джана тургъан чыракъны анасы табагъа тюртюб, къарагъач кёсеулени мыдыхын ышырды. Анасы узатхан къан сохтаны кёсеуледе чыйыртыб башлады.

— Чубур келтирген маралныкъынданды,—деди Гына,—асыулу джаныуар кёре эдим. Шорпасындан да ич.

Шхуурну тындырыб, джаш джыйгъыч аллында кийизге таянды. Атасындан къалгъан бёрю тонну юсюне къаблады. Анасыны кечени ауурлугъуна дери иш этерин билиб, сёз нёгер бола, сорду:

— Къууанч чакъырыуну талай тийреде да нек согъадыла?

— Ы-ы, джаш, унутуб къя эдим. Орман акка къара атдырады.

Ачемей секириб ёрге туругъа аз кълды.

— Нек?

— Кюеулюк сайларыкъды.

— Башха сынау нек къярамайды да?—деди Ачмей, ушакъны соза.

— Тамада кызында — гёджеблени тутушдургъан эди. Тейрини уллулугъунача ийнан, Орман аны Чопчан амалтын этген эди. Чопчанны ким абындыраллыкъ эди!

— Хо бирда...

— Да, майна, ортанчы кызында чарсха чабдырмадымы? Парис, арт урушда тууралгъан Парис хариб, атны тилине алакат эди.

— Орман акъыллы адамды. Энтда иги кюеулюк сайларыкъ болур.

Ачемейни джюреги къаты-къаты урду. Сараяны, Орманны кичи кызы ариу Сараяны, ол иги биледи. „Алтынбармакъ Сарая“ дей эдиле тиширула анга кълларыны чемерлиги ючюн. „Илячин Сарая“ дей эдиле джашла анга атха усталыгъы ючюн. Къым-тымлагъа кёре, Парисге ёч алдыргъан ол болгъанды. Джашыртын, эркишича кийиниб, чарсха чабарыкълагъа кёшулгъанды. Парис бла тенгликге чаба келгенди кызы. Белгиге джууукълашыргъа, къайсы эсе да Парисни озуб тебрегенди. Сарая узалыб, джабышмакъ-саб къамчисин Парисни хорасыны саурусуна сызгыртханды. Ёмюрде сипи тиймеген ат, илгениб, окъча учуб, атылыб чекге чыкыгъанды. Ёчню алдыргъаны ючюн Парис къайын кызы Сараягъа сёз бергенди: джюрегинг кимге илешсе, ол джаш уста иш бла кюеулюк сынау къяратырма атанг Орманнга деб. Аны кер-

ти, ётюрюк болгъанын а киши билмейди. Парис джау кылычны азыгъы болгъанды, Сарая уа атасы Орманнга, не эсе да, кюеулюк сайларгъа эркинлик бермей тургъанды... Энди нек ачылгъанды ансы...

Джашны сагъышларын анасы бёлдо:

— Солу, джаш. Тамбла къара атарыкъ болурса.

Джаш, къууанчын джашыра, сёзню кыйдырды:

— Атамча мараучу болургъа манга къайда! Анга ушасам...

— Эркишини кёлу—къарыулу, кёзю—джити болургъа тыйыншлыды,—деди амма.—Джуртубузну сакълауулу болур деген умут бла ичиребиз ана сютюбюзню ул сабийлеге.

Амма ол сёзлени айтыргъа ёчдю. Артыкъсыз да, эркишиле атланырны аллында. Эркишиден эркишилик изленнгенин чертгениди ол.

Ачемейни бусагъатда акъылы башхадады.

— Кёб адам садакъ тартарыкъ болурла.

— Алайсыз, Орман игилени игисин къалай сайлайлыр эди!

— Атам сау болуб тюшге эди алайгъа, кеси да джаш болуб!

Ачемей атасын айтса, ауур ахсыныучу амма ышарды.

— Кёб къара атханнга кёшулгъан эди атанг. Аны озгъан, ол сау заманда, чыкъмагъан эди. Бир джолда, кыпчакъла тёбенде эллени бирине чабханларында, квалгъанланы тохтатыб, къуру кеси этгенди уруш атанг. Кыпчакъла ызларына айланыб къачханларында, хы, энди сюрююз, дегенди нёгерлерине. Кеси дуппур башындан къараб тургъанды. Ол джолдан сора кыпчакъ хан атангы досха тутуб, олсуз уруш этмегенди.

— Айхай, бу кюнлеге джашаса уа...

— Къазакъла¹ да кюреше эдиле атанга, шымалда джауларыбызгъа бирге турайыкъ, деб. Ол, меннге тиймегеннге тиймейме, деб къоя эди.

Нени эсе да эсине тюшюрюб, амма дагъыда башлады.

— Бирде уа Орман къыпчакъ ханнга джесирге тюшген эди. Мал сюргенлерини дертин къайтарыргъа деб, джортуулгъа баргъанлайына, уллу джыйыннга тюртюлюб, къолгъа тюшген эди. Алайда, кертиди, была да джауну иги алджатхан эдиле. Амма, ала бек кёб болгъандыла. Орманны бир уланы ычхыннганды къалай эсе да. Ол да, къуш кирик, олсагъатлай джетиб, алагъа хапар билдиргенди. Атангы уа туура, сыкъса, ташдан сют тамызгъан заманы. Кесек кёгери бла ызларындан сюзюлгенди. Кече уллу кёллю, рахат болуб, къыпчакъла Эсен-Тюк² джуртну туурасындан узайыб, джукълаб тургъанлай, джетгендиле была...

Гына Орманны, джаулары шындым этиб, джесирден къутхаргъанын дамлы хапарлайды. Бек сюеди Ачемей Гынагъа хапар айтдырыргъа. Алай а бююн асыры созарын излемейди. Алгъынча, соруб, Гынаны эсин чучхуб кюрешмейди. Амма, алайын эсгериб, хапарыны аягъын джуммакъ этиб тындырды.

Ачемей, тамагъы къургъакъсыб, гыбытны бучхагъын тешиди. Мазаллы, накъышлы агъач гоппанны кыпдан толтуруб, солууун бёлмегенлей тогъуб, сагъыша кетди:

„Сараяны кёзюне къарарма. Аны сейирлик къарамы хорларымы сюйсе, садакъны тюз тартарма, алай болмаса... Узун къыш ингирлени терезесини туурасында ашырыучуму биле болмаз...“

¹ Къазакъ — касок (касоги) — черкеслени эртдедеги атлары.

² Эсен-Тюк — бусагъатда Сантук.

Эртденбла Ачемей Ныгъыш-Талагъа келгенинде, анда адам кѣб эди. Къарт-джаш къалмай, къарагъа къараргъа келгендиле.

Ачемей мараучулагъа къошулургъа, Орман да, аны биргесине башха къартла да келиб, Ныгъыш-Таланы башы къабхакъгъа джерлешдиле. Аланы кыйырына аммала орналышдыла. Алайдан майдан къол аяздача кѣрюнеди.

Джашла, кызла, сабийле, джаш тиширыула уа майданны ичин толтургъандыла, дауурлары къулакъны сангсытады. Эришиуню бардыргъанла да аладан майданны кыбыла джанын бошатадыла.

— Эй, джашла, буруш окъ чюйресине джюзсе, сокъурандырыр...

Бу джанында джашла бла кызла къауум-къауум тизилдиле.

— Бир, эки, юч... джюз... экиджюз... атлам...

— Алайда тын... ма белгиле... Айрыланы чанч... экисин!

— Э-хе-е, Орманнга бюгюн кюеу табылса, бойнумдан быкъыгъа такъдыраман...

— Эсле. Тау мараучуладыла батыйчилени алларын тыйгъанла...

— Оймакъла, марджала...

Бири-бири ызындан, аралары беш къары, джерге чанчылгъан эки къазыкъны да башларына джез оймакъла салындыла.

— Харс!—алай айтыб, тамада къолунда эки агъач къалагъын бири бирине къакъды. Къара атыу эришиу башланды.

Дауур тохтады. Кюеулюкле бла кызланы арасында тизилген талай сыбызгъычы сыбызгъыларын бирден

сёлешдирдиле. Аланы бир кѡаууму таула таба, элни башындан кѡараб тургѡан минги¹ Эл-Буруш таугѡа², бир кѡаууму да тѡбеннге, тюзле таба айланыб сюелгендиле. Алагѡа дауурбазчы кѡошулду. Ныгѡыш-Таланы бираз созулуб джырланнган ариу макѡам толтурду. Джыр адамланы ангыларын, джюреклерин да кючледи.

Эшта, быллай кѡзюуде джырни согѡууну магѡанасы былай болур эди: „Аланла, тау аланла, сизни джюрегигиз бу джырча—таза, Эл-Буруш минги тауча—мийик, тѡбендеги тюзлеча—кенг болсун!“

Тамада кѡалакѡ кѡакѡды: „Харс!“ Джыр тохтады. Дауурбаз тынды.

— Харс!—ол бу джол кѡара атарыкѡлагѡа атала эди.

Джашланы бири, кѡыйырда сюелген мазаллы джаш, джассы кѡара мыйыкѡларыны учларын ойната, аллыракѡ, белги ташчыкѡгѡа атлады. Садагѡын алыб, бираз ышанлады. Кесинеми базмады, джазыуну терк айгѡакѡланырынмы сюймеди да, бираз туракѡлады.

— Ах, хомух, хайт де!

— Эй, эй, алайда батый баскѡакѡны кѡзю джылтырагѡаннга кѡр!

— Апсатыны кѡолуду, де да тарт!

— Огѡай, Фатиманы ызлагѡан Бийнѡгерни кѡолуду, де!

Джашны ичинден не айтханын ким билсин, ѡзге, джаяны кѡалтырагѡанын тыйыб, окѡну башлады. Кеси да, хо, хо, оймакѡланы учмазларын билеме, дегенча ол джанындан кѡычыргѡанларына да тынгыламай, джашла таба ышырылды.

¹ Минги — ѡмюрлюк.

² Эл-Буруш тау — Элбрус тау (авторну оюмуна кѡре).

Ол джанындагыыла, „төреле“, оймакъла кымылда-
магъанларын билдирди. (Ала да, белгиленген сыз-
дан джууукъ атламай, арлакъдан къарайдыла.) Май-
дан дауурдан, кюлкюдөн толду.

— Харс!

Мараучуну орнуна башха сюелди. Аны да джолу
болмады.

Джашланы саны седирей, оймакъланы экисин да
бир окъ бла ургъан чыгъарындан джамагъат да тюн-
гюле башладыла.

Ачемей да тюнгюлген эди нёгерлеринден эсе хор-
ламлы болуруна. Садакъ тартмай, сылджыраб кетерге
да бир башлады. Алай а ол джарамайды, алай этиу—
къызбайлыкъгъа шагъатлыкъды. Огъунг тийсе, игиди.
Барынгыкы да къайдан тийиб барсын? Эришиуде
биреу хорлайды, кългъан хорланады.

Ол кызла таба къараргъа базмайды. Сарая аланы
араларындады. Ким биледи, не джазылгъанды аны
къарамына. Сарая муну огъу да тиймесе сюе эсе уа?
Сарая онгсунуб, ол тилек этгенни кълу кълтыраб,
энди кыз, мыдах ахсыныб, ичинден кюе тура эсе уа?

Ачемей онг джанына къараялмайды.

— Шоху, кёзюу сендеди,—деди джашланы бири,
аны онг имбашына тийиб. Ачемей, илгениб, джашха
бурулду. Алай а кёзлери, джашны юсю бла сылджы-
раб, омакъ кбабыргъа къураб тургъан кызла таба
къарадыла. Араларында Сарая, ышарыб, узун къара
эшмесини уч чачагъы бла бетин сылай, Ачемейге кба-
раб тура эди.

Мараучу ышарылды, аллына атлаб, садакъны кёл-
тюрдю...

— Сюйюмчю-ю-ю! О хахай, сюйюмчю!

— Эки оймакъ да бирден учдула!
— Ай, бюсюреу уланнга! Ма алай этеди джаш десенг!

Халкъ дауур, къалабалыкъ болду. Ачемей тенглерини къучакъларындан ычхынырына, аны къартлагъа элтиб, Орманы аллына сюедице.

Эки къолтугъундан алыб, къызла да Сараяны алайгъа элтдице. Тамада, къарагъа тийген окъну келтиртиб, Сараягъа узатды.

Къыз, бети къызарыб, башын кёкюрегине ийди. Болса да, окъну алыб, эринлерине тийдирди, аллына эки-юч атлам этиб, кёзлерин кёлтюрмегенлей, аны Ачемейге узатды. Тобукъларына ийилиб, джаш къыздан окъну алды, окъгъа эринлерин тийирди. Ол къызны „сен халкъынгы джигит джакъчысы болсанг, мен да санга нёгерлик этерме“ дегенине, „тёрт саным сау болуб, къолумдан сауутум тюшмез, сауутуму сыйы тюшмез“ деген джууабыды.

Джашла Ачемейни да Сараяны да юслерине эки чыммакъ гебенекни атдыла. Орман, ёрге туруб, джашны къызны да къучакълады. Саулай халкъ эшитирча, ол ауазын кёлтюрте айтды:

— Халкъым, джаным, тынгылагъыз. Бу мени эм насыблы кюнлерими бириди. Джангыз окъ тиерге кереклиси амалтын, къараны узакъдан атдырдыкъ. Болса да, улларыбызны саулай барыны да алапат чемерликлери, ётгюрлюклери танылды. Анга къууанама. Экинчиси, быллай махтаулу ас уланлагъа—ас-герлеге—кеслерича къарыулу къолну башчылыгъы керекди. Мени уа, кесигиз билгенден, заман хорлагъанды. Разы болсагъыз, улланы сырмасына ас-герлеге башчылыкъ этерге разылыгъыбызны билдирир эдик.

— Сагъыш этейик. Орман, сен алкъын а...

— Джаш асланны тишлери джитирек болсала да, къартыракъны ангысы байыракъ, сюеги къатыракъ болурму?

— Огъай, огъай, Орман тюздю. Хар тѣлю борчун толтурсун.

— Алкъын а Орман кимден да онглуду.

— Джашлада аны башы бла барлыкъла бардыла.

— Кимле?

— Ма Ачемей огъуна!

Орман, хар кимни кѣлюне келгенин тизме кѣюб, ышарылыб къараб турду. Кимни сайламагъа саналырын ол биле эди. Кеси башлаб айтмай, аны ючюн сакълай эди.

— Ачемей! Ачемей! Ачемей!

Кѣб тамакълы ауазгъа Ачемей, джунчуб, сейирсиниб, тынгылайды.

— Ётгюр асхы¹ улан!—Орманны ауазы къалтырады,—эшитесе, сени тыйыншлыгъа кѣредиле ас-герлерибизни аллында джюрюрге. Халкъ бирден разыды. Сермешиуледе сыналгъанса. Ийнанабыз!

Къартайгъан бачама сабы алтын бла накъышланган мазаллы кылычны белинден тешиб, джашха узатды.

— Ал!

Джаш, сауутха чексиз сый бере, тобукъланыб, эки кѣолу бла алды да, мангылайына кысды, эринлерин кылычны джылтырауукъ ауузуна джетдирди.

Орман аны ёрге сюеди.

— Бюгюнден ары тау джуртубузну эсенлиги сени эмда ызынгдан атларыкъ улланы кѣолундады. Тейри

¹ А с х ы — аслы (асыл. ашхы — авторну оюму бла).

къарыуугъузну чексиз этсин! Ассыз¹ иннетден керн этсин!

Джашла, анга джууабха эмда джаш бачаманы ызындан отха-суугъа кирирге хазырлыкъларын черте, къылычларын суууруб чыгъарыб, мийик кѣлтюрдюле.

Дауурбазчы бла сыбызгъычыла, къууанч тойну башланнганын билдире, борчларына киришдиле... Шапала Ныгъыш-Таланы къыйырында мазаллы къазанланы тюблеринден шынкъарт джакъдыла.

Халкъ эки къууанчны бирден башлады...



— Э-хе-эй, Ма-Ас къаладан хапар! Ма-ас къаладан хапар!

Мукъут болуб, былай къычыра, атлы киргенинде, элбурушчула алкъын тойну къызыуунда эдиле. Ашау-ничу, сыра, боза, тилекле...—бары да эркин къуюла эди.

— Ай марджа, джашла! Къонакъны атдан алыгъыз!

Джашла келгенни атдан тюшюрюб, тамадалагъа ашырдыла. Джаш,саламлашыб, къонакъ халда, Орманы он джанына ётуб олтуруб, солууун алды. Анга сыйлы сюеклени теджедиле.

Келген—Ачемейни эмчек-къарнашы—Замады, Ма-Ас-дан.

Къонакъны сыйлаб, солутуб, хапарны таулула алай сорадыла. Заманы уа хапары терк айтылыргъа керек болуб, тынгы табмады. Аны эслеб, талай эркиши бир джанына джаякъладыла.

² Ассыз — ас руудан (племядан) адамгъа джарашмагъан, ассы (авторну оюму бла).

— Тёбен элдеде тынгы бузулгъанды. Батыйны бир къауум ханлары тученлерин¹ бери бургъандыла

Адамла, солчуларын алмай, Заманы ауузуна битгендиле.

— Былай бери Гъуюкъ-хан бла Монкэ-хан² ёшюн урадыла. Исси-Суула табада бизден да Къагъыр Уку улу³ къаушагъанды.

— Ай медет, медет, медет!

— Батый ханларын не итликни да этерге эркин къояды... Саулай асланы бойсундурургъа неда толу къурутургъады муратлары.

— Ол кёллерин эртде ангылатхандыла ала.

— Гъуюкъ-хан Ма-Асха улуу чабыуул эггенди.

— Сонгура уа?

— Бу джол да бойсундуралмагъанды. Бизни тау джерледе алагъа къабыргъа тешиучюлери болушаламдыла. Таш быргъаучуларыбыз а бизникиле маджалдыла.

— Алайды, насыбха.

— Джауланы сау кългъанлары эки бёлюнуб, бир къаууму Беш-Таугъа бурулгъандыла, бири Къобхан ёзенни ёрге айлангандыла.

— Къачан?—деб тэзумсюз сордула тынгылагъанла.

— Тюнене...

— Айтыуунгдан...

— Ызларындан чыгъыб, алларына озгъанма.

— Биз нек хапарсыз кългъанбыз да?

— Биз ийген ул аланы кълларына тюшгеннге ушайды.

¹ Тумени — Монгол-татар къазауатчы бёлек.

² Гуюк-хан, Монкэ-хан, Менгу-хан — Батыйни Север Кавказда къазауат бардыргъан ханлары.

³ Кагир Укуле — монголла бла урушда ёлген ас аскер башчы.

— Къалай къутулдунг да?

— Тыш джерлиле тау джолланы юйлюча къайдан билалсынла?

— Ма-Ас, джауну бери джибериб, суюмчюмю айт-дырады бизге?

Зама элбурушчуланы кѣлкѣалдыларын ангылайды..

— Джауну адам саны кѣбдю, къарыуу уллуду. Бизде бирикмеклик азды,—деди ол, быланы да тюз болмагъанларын черте.

— Болур, болур.—деди Орман.— Алай да бола тургъанды. Алай а энди сѣз башха затны юсюнден барыргъа тыйыншлыды.

— Тюздю,—деди Ачемей,—эшта, Инджик да джау-ланы бери суюб ычхындыргъан болмаз. Мен, бизни ас-герлени алыб, хоншуларыбызны да къошуб, джау-гъа не къадар энишгеде тюбейим.

— Зама, башха джукъ деринг бармыды?

— Инджик, бютеу барыбыз да бирлешиб, джау бла бирге сермеширге чакъырады, Тѣрт джанына атлыла чабдыргъанды, сауутланыб меннге къошулугъуз, деб...

— Инджик кеч уянганды,—деди Орман, аны сѣзюн бѣлюб.

Ачемей ачыулу сорду:

— Биз джашланы анга ашырыб, джау да Къобхан ѳзенде суюгенича бошлансын, уябызны былайда тюк-тук этсинми дейди? Анга биз берген мал джасакъ азмыды, адамларыбызны излемесе?

— Огъай, сиз тюз ангыламадыгъыз,—деди Зама.— Инджик, джаулары алларына тигелемей, былайда бе-гиб турсагъыз дейди.

— Тохта, къараб тургъанлайыбызгъа, джауну кел-мегеми къоярыкъбыз бери дери!—джыйылгъанла, ачыу-дан, не дерге билмедиле.

— Сиз былайда атларына чыкьсагъыз, Инджик да ол джанындан, сизге дериги элени уланларын да кьоша келиб, арт джанларындан бууарыкьды джауну. Чунгургъа тюшеди кьабан...

— Бизден тебендегилени джау теблеб келлигин ангылаймыды ол?

— Ангылайды.

— !?

— Ала ходула. Саулай кьобуб, чегетге, мийик тау джаргамлагъа сингерикдиле. Джаугъа мал, ашарыкь—джукь кьалдырлыкь тюлдюле.

Адамланы хыны тюрсюнлери джумушады.

— Джауну бери озма кьоюб, сауутланыб, Инджикге чыгъарыкьдыла.

— Ы-хы!—деб , ала бираз сагъыш этдиле.

— Айтханы сёздю. Джау кьонушладан мал сюрюу бла не Инджис, не Инджик, не Тукбаш¹ аланы мындан тюнгулталмаз эдиле.

— Алагъа бойсунмагъан элени бары да этедиле алай.

— Тюздю. Биз да этгенбиз джортууулла, алай а кьазауатны кьуру мал сюрюуге айланыб кьалгъаны кишиге да бет тюлдю.

— Медет! Ышыкълыгъыбызгъа базыб, асыры хош турганбыз биз.

— Хош турмагъанбыз. Майна, эки элде таш кьалала ишледик. Тебентин таш хунабыз битеди,—деди Орман махтанаракь.

— Зама, Инджик кьазакъла бла энди уа кьалайды? Бурун татах болуб, бери кесин киршеген болса, кёб кере бир джакь болуучу эдиле.

¹ Инджис, Тукбаш — монголлагъа джесирге тюшген аскер башчыла.

— Инал, чурум этиб, бизден айырылыб кетген эди. Кёб болмай талай элин, кьаласын да джау топракгъа кьатышдыргъанды.

— Ай медет! Хоншула айры болмазгъа керек эдиле,—деб, джарыб сёлешдиле,—айрылыкъ джаугъа онг береди.

— Бир акъылгъа боюн салсакъ керек эди.

— Энди кечди.

— Кечди. Тюздю. Амма бу джолдан сора да келирле джаула.

Ачемейни айтханына киши сёз кьошмады. Тюз айта эди джаш ас-гер. Алгъын кишиден кьоркьмагъан, кючлю кьрал, кеслерине бийлик, онглулукъ излеген ууакъ джюйюсханла бла Ма-Асны иелерини арасында айрылыкъ ёсюб, бирикмеклик хазна кьалмай джукъланнганы себебли, кьарыусуз эди.

Элледе ас-герлени башчылары Ма-Асха толу бойсунургъа, анга адам кюч бла болушургъа, джасакъны керекли мардада берирге суймейдиле. Бирери бирер джанына тартыб, кьралны кьарыусуз болгъанын истемейдиле. Патчах быллай бурушлукъну тыялмай эди.

Ма-Ас ара кьалагъа саналса да, хар эл кеси башына бирер кьралгъа ушай эдиле. Бу болум джаулагъа тамам онг бергенди. Ачемейни мыдах сагъышландыргъан бу болум эди.

— Тёбен-Элден хапар билсек эди...

— Тёбен-Эл, Джети-Эшек, Джашыртын-Къала, Индиш-Къала, Уллу-Джурт, Ташлы-Тёбе, Къум Ара да кьанлыла бла тюбеширге хазырланадыла, — деди Зама, ёзен бойнунда эллени талайын тизиб.

Сёзюмю бёледиле деб кьоркьгъанча, дагъыда гузаба кьошду:

— Джауну келгенин сыртлада къарауула билдиргендиле.

— Ёзге уа?

— Таш-Къалада таш юсюнде таш къалмагъанды... Эркишиле тиширыула да, санын кымылдатаалгъан болуб, бири къалмай... сермешиуде.. шындым болгъандыла. Къарт-къуртла бла сабийле... чегетге синггендиле. Ала, илгизлик болуб, алкъын къайтмагъан эдиле.

Мыдах шошлукъ бийледи адамланы. Ала баскъакъланы, Батыйни башха тоноучуларыны да джаныуар халилерин иги биле эдиле...

— Аланы кимге этериклери да алайды. Аны ючюндю келгенлери,—деб, ала хыршыландыла.—Таб, тюбеше кирге эдик!

— Тюбеширбиз. Айырылыуубуз къолайлы болсун ансы.

— Инджик айтханыча эталырмы?

— Этерикди.

— Кечикмесе...

— Айтыб джиберейик.

Ала бираз заманны кенгешиб, Ныгъыш-Талагъа къайтдыла.

Иш болджал салырча тюл эди.

— Джамагъат!—деди Орман,—тынгылагъыз. Къууанч этдик. Къууанчыбыз аллыбызда кёб болсун! Джау аллын энтда бери бургъанды. Анга тыйыншылысыча тюберге керекбиз.

Халкъ, къууанчлы кёлтюрюлюмден аязыб, къулакъ тикди.

— Ата-бабаларыбыздан къалгъан сыйлы джерибизни, кесигиз билгенден, кёзюбюзню гинджисича сакълаб келгенбиз. Джаула энтда бизни сабанларыбызны теблерге, джерибизни кюйдюрюрге, сабийлерибизни,

тиширыуларыбызны, малыбызны. мюлкюбюзню сыйы-
рыргъа, бизни къырыргъа мурат этиб келедиле. Неди
акъылыгъыз, джамагъат?

— Джагъалашуу! Сермешуу!—деб кычырыб, кы-
лычларын хауада ойнатдыла эркишиле,—тылпыуубуз
тыйылгъынчы, джыртышуу!

Башха джууаб болмазын биле эдиле Орман, Аче-
мей да.

— Болушлукъ келликди,—деди Ачемей.—Инджик,
тёбен элледен уланланы да джыя. джауну ызы бла
келиб, биз да мында, джауну аралатыркъбыз. Къан-
лыланы къабханда тунчукъдурубуз.

— Инджик сёзюн аузуна ашамазмы?

— Ол аны ишиди.

— Баш мадарыбызны биз алай-алайсыз да этерге
керекбиз.

— Ачемей, тебре аллыбызда!

Халкъ юч къауумгъа юлешинди. Бир къаууму—
элни аллы бла уллу таш хунаны ёсдюрюб башлады.
Бир къаууму—онгсуз къартла бла ууакъ сабийлени
чегетге къоратыргъа киришди. Бир къауум да хуна-
ны ичинде, элни кыйыры мийик дуппурлада, таш
къалаула хазырлаб башлады. Тиширыула бла къартла
языкъ эмда окъла хазырлау кыйгъылы болдула. Иш
терк кызыды.

Бу элге бусагъатда къарагъан аз заманны мындан
алгъа была ойнай, тебсей тура эдиле деб айталлыкъ
тюл эди. Таймаздан кёб ёмюрлени сакъ турургъа, сау-
утну алыргъа, бетджанла ишлерге, къалала салыргъа
хазыр турмакълыкъ аланы къаты мизамгъа бойсунду-
руб эди. Ол себебли, хар ким да керекли джерине

сюелиб къала эдиле. Хар этген ишлери джашауларын, баш эркинликлерин сакъларгъа керек болгъанын ангылау алагъа тѣзюм, къаруу къоша эди.



— Биз разыбыз,—деди Ачемей Замагъа, аны ашыра. — Инджик айтханча болсун. Энишге саркъмай, джаулагъа элибизни тѣбен джанында тюбеширбиз. Алай ол кечикмесин. Биз анга ышанабыз.

Ачемей эмчек-къарнашыны кѣзюне джити къарады.

— Сакъ бол джолда. Бу джамагъатны джашауу кѣолунгдады.

Зама башын силки. Ачемей сѣзюн джалгъады:

— Мындан ары Ма-Ас бла бизни эмда башха ас эллени бирлешиулерин кючлю этер джанындан кюреширге керекди. Беш бармакъ да бирге къысылса, алай болады джумдурукъ.

— Мени дыгаласым да олду,—деди Зама.

— Сени сыйынг да тѣппемде болсун, мени къайын атам Орманны эмда анычаланы къысхаакъыл чѣрчекликлери, Ма-Асдагъыланы къаруусузлукълары къралны хыбыл этгенди.

Ачемей, кесинг билесе дегенча, андан ары созмады.

— Кесинги сакъла. Сакъ бол!

Къарнашла къучакълашыб айырылдыла.

Зама, тору хорасын бошлаб, олсагъатдан ѳзенни энишге ташайды.



Ачемей, ол ташайгъанында, тѣгерекге кѣз джетдирди.

Мийикде, элни башында, минги Эл-Буруш тау,

уллулукъ бла ёхтемликни шагъатыча, чал башын кёк-сюлдум-акъ булутлагъа чулгъаб, рахат сюеледи. Аны къойнундан акъгъан суула энишге чёрчек чабышадыла. Чулгъама битген таула, къалын джохар чегетлеге бёлениб, шош джукъусурайдыла.

— О, къаллай чомарт кюч къурагъанды бу джурт-ланы, шо? Ёмюрлюкдю бу ариулукъ, бу джашау. Эл-Буруш тау. Къобхан суу ёмюрлюкча, Эл-Буруш джурт да мингиди,—деди ол кеси кесине.—Бу джерлени хар элиси ючюн джан берсек, ол бизге сыйды. Кюн сайын джашгы тангнга, аягъыбыз басхан джерни ийилиб тилибиз бла джалаб, алай тюбеширге тыйыншлы эдик...

Джаш элге кёз джетдирди. Узакъ ауалда хоншу элден буруш чыгъыб, таугъа атын тигим этиб, этегине къысылгъан эл уллуду. Алашаракъ топракъбаш юле, улакъ сюрюуча, бири бирине къысылыб, джоппу-джоппу ёсгендиле. Юйлени кёбюсю джарлагъа сыртларын тиреб, арыб, солургъа таяннган джолоучугъа ушайдыла. Орамла тардыла.

Элни огъары джаны мийик къаяды. Эки джаны да ышыкъды. Тёбен джаны бла уа, кенгирекден, таш хуна къаланнганды. Андан ичине кириб да—мазаллы таш къала

Таш къала битиб да бошамагъанды. Аны тамалы къалабелада, талай тёлюню аталарыны заманында салына башлагъанды. Къабыргъаларын а Орман ишлетгенди. Тюзледе узакъдан келген кючлю джаула ёртен салыб тебрегенли ишлейдиле аны. Алкъын битдириб да бошмагъандыла. Алай а хайырланыргъа хыйсаб барды...

Ачемей ызына къайтды. Сырттада, ауушлада къа-

раууланы ауушдурду. Болумну аулаб, төбенден хапар билирге талай тахсачыны джибериб, кеси кьалгъанла бла таш ташыб башлады.



Кёб турмай тахсачыла бирем-бирем кьайтыб башладыла. Ала айтханнга кёре, төбен элле, Инджик айтханча, эки джанына ёрлеб, чегетлеге синггендиле. Биргелерине мал, азыкъ кьоймай кьоратхандыла. Эркишиле иги сауутланыбдыла. Джауну ёрге озма кьоярыкъдыла. Джауну ауузлагъа, элlege кьоя баргъан къараууларын, ала джаугъа джукъ билдирмезча, кьыйпаб, Инджикге джол ачыб, кеслери да анга кьошулуб, джауну ызындан, ёзенни ёрге тебрерикдиле. Алай бла, джаула кеслери кьураучу кьуршоугъа тюшерикдиле.

Бу хапарла адамланы кёллендирдиле. Джауну аллына энерге излегенле мурулдауну кьойдула.



Инджикни оноуу таб болса да, адам саны эмда саууту кьолайсыз болуб, заман ол умут этгенден аслам керек болду. Къадар башлы джаугъа къажау туруб, ызына ыхтырыб, дженгил кюч джыйыу кьыйынды. Инджикни заманы аз эди.

Инджикни кьарнашы Бёзю айтхан болса, ол „кеслерине базгъан залим ас-гер башчы джюйюсханла сюйгенлерича болсунла“, деб кьояргъа эди. Инджик а болумну терен ангылай эди. Кьыпчакъланы, кьазакъланы ууатыб, бойсундуруб, ас бачамаладан да бир

къауумун джесир этгенли, Батыйни джыртхычлары асланы эркинликде къалгъан къауумларына бек эс беле эдиле. Аланы да теркде теблерге къаст этгенлерни ачыкъ эди. Ол себебли, Ма-Асха бир кюнню да тынчлыкъ, болушлукъ да джокъ эди.

Ким болушурукъ эди? Джашнаб тургъан къалала (шахарла) бла элле хазна къалмай кюйген эдиле. Чайкъалыб, даулет орналыб тургъан тюзле, къан ырымлагъа боялыб, джыртхычланы аякъ тюблеринде теблене эдиле. Къалайгъа кѣз ачсанг да—джылау-сыйыт, ынгычхау, ёлюм, ёртен... Асланы тюзледе эмда тау этекледе къауумлары да ёрге, тау ёзенлеге, тау къоюнлада ас элlege ыхтырылгъандыла, анда да джашау тынгы табалмайдыла ансы...

Инджик, ахырында, хайт деб къарыуджыйыб, Къобхан ёзенни ёрге гузаба тебреди. Зама Инджикни бек ашыкъдыра эди. Ол джауну, джукъ къалмагъан къуру элдеде кѣб мычымай, джан-джанын талаб, ёрге гузаба ёрлегенин кѣрюб къайтхан эди.

Алай а, Инджикни оюму бла, ала, тюзде дженгил аякълы болсала да, къыйын тау джоллада акъырын барлыкъдыла. Ызларындан баргъанла аланы тынч джетирикдиле, кюч танг болсун ансы.

Ёзен бою элле сѣзлерине керти болдула: джаулары джолда къойгъан къауумларындан бир джан ычхындырмадыла. Кеслерн да иги сауутланыб, тау гыйыладан, чегетледен чыгъыб, Инджикге къошулдула.

* * *

Бары да, Инджикни оюмуча, иги боллукъ эди, была бир кесекчикни алгъаракъ джеталсала...

Инджик, Къаза сыртлыкъдан ары къарагъанлай,

болумну ангылады: джаула Эл-Бурушха бу тергегенден ала джетгендиле. Джетгендиле да, элни юсюне талай минг джыртхыч бирден куюлгандыла... Эл-Бурушну кѳан ырхылагѳа джуудуруб, хазна мал-харакет да табалмай (ала таулагѳа, чегетге, андан ары ѳрлерге базмагѳан эдиле). джаралы айюча, ызына бурулгѳан ачуулу джыртхыч джыйынны Инджик Алмалыкѳ сыртны туюнде аллын тыйды.

Сермешу, кѳызыу болса да, узакѳ бармады. Уста мараучулары окѳлары джаулары кечимсиз чалдыла. Онг джанлары мийик, кѳоркѳунчу кѳая киришле, сол джанлары--эмилик, хыны Кѳобхан суу, алларында — мараучула кючлеген тар. Таргѳа тыйылгѳан абызырагѳан джаула, ташла, окѳла, буз джаугѳанча, кѳкден джауады деген болмаса, кѳайдан кѳуюлгѳанларын да ангылаялмай эдиле.

Джаулары Эл-Буруш таба айланым кѳачым тебеген бѳлеги да таулулары кѳылычларына азыкѳ болуб, чынгыллагѳа кѳуюлдула.

Инджик бла джаралы Зама Эл-Бурушха ѳрлегенлеринде, аланы кѳарамлары, адам айталмазча, бушуу болумгѳа тюртюлдю.

— Ийнанырча тюлдю бу джаныуарлыкѳ!

Санлары титирѳб, ауур кѳазагѳа кѳараялмай, джашла талайны турдула. Алай а была тюрлендирир зат кѳалмагѳан эди.

Кѳб джыллары уста мараучулары бла, ѳтгюр асланы бла махтаулу айтылым тургѳан эски элни таш юсюнде ташы кѳалмагѳанды. Кѳайры кѳарасанг да—ѳлюк, ѳлюк, ѳлюк... Таулуладан, джауладан ѳлгенле да кѳатыш. Джауланымкѳыла кѳб кереге кѳбдюле. Кимни огѳарыдан кѳуюлгѳан ташла эзгендиле. Кимини

санында садакъ окъну сабы чончаяды. Кимини санлары тууралгъанды.

Малгъунла кеслерини ёлюклерин да джыймагъандыла.

Инджик, кесини кечикгенин кечалмай, терен мыдахлыкъда, къан джугъу ташха чёгюб, алайгъа ёлюгюню башы айланыб тургъан джаш таулуну бетине къараялмай, башын кёкюрегине ийди.

Зама уа, эки кёзюн джыламукъ джабыб, ёлюклени ичинде айланады. Ма Орча, сакъат къолу садакъгъа къарышыб, джатады. Бирси къолу чынасындан джокъду.

Ма Сиби, онюч джылда джашчыкъ. Къама бла зеленгенди чыркым санчыкълары. Артхаракъгъа дери сау болгъан болур... Бир мазаллы джыртхычны тюбюнден башы къараб джатады.

— У-у, къан гыбы!

Зама, джауну суугъан гёбел санларын бир джанына аудуруб, джашчыкъны ачды: аны къолу къысха къамачыкъгъа къарышыбды. Джаууну къарны ол къамачыкъ бла джырылыбды...

Къызчыкъ, эки эшмеси эки джанына атылыб, бауурундан тюшгенди. Къолунда—къан джугъу къамасы. Сыртында мазаллы кенделен джара.

Зама, кёзлери къарангы эте, узалыб къызны кёзлерин джабды, эшмелерин бирге джыйды... Аны къулакъ учлары джырылыб тургъанын эслеб, джюреги, мизни сукъгъанча, чанчды: таулу къызла алтын, кюмюш кепси сыргъала тагъа эдиле...

Элни ичинде болум да адам кёлтюрюрча тюл эди: къылыч туурагъан къартла, аммала, сабийле, джаш тиширыула... Буталгъан, тууралгъан санла... къан ырхыла...

Къарт амма, акъ чачы тозураб, белине дери эки айырылыбды. Къатында—агъач аякъ. Тёгюлген кыпы къаннга къошулуб къатханды...

Джаш тиширыучукъ къарт акка бла бирге чалын-ганды. Джаралы къартны алайдан жанлатыр мураты болгъанды...

Он-онбир джыл болгъан джашчыкъ амманы юсюне аугъанды: онгсуз сабий кесини санлары бла къарт тиширыуну къорууларгъа кюрешгенди, кылыч а экиси-ни да къуру бир кере кёлтюрюлгенди...

Ёгюр сермешгендиле эл-бурушчула. Кёб джауну чалгъандыла. Алай а, джаулагъа кёре, аз болгъанды-ла таулула.

Эмчек-къарнашын табаллыкъ тюл эди Зама, Аче-мейни онг къолунда эртдеден къалгъан узун табы болмаса—джау кылычны ызы. Ачемей джангыз тюл эди. Аны къатында Сарая, садакыгъа къатханлай, тыл-пыусуз джата эди.

Къууанч тойларын джау юзген джаш адамла ант-ларына тюз болгъандыла: кыйын кёзюуде бирге сер-мешиб, джашау джолларыны кыйырына бирге чыкъ-гъандыла. Джол кысха, алай а кыйын болгъанды ансы...

— Тойну джау бёлюучюсю къуру да бола эди. Быллай ёлюмге тюбегеним буду,—деди Инджик акъы-рын, Ачемей бла Сараяны къалай сермешгенлерин кё-зюне кёргюзюб.

Къарнашына къабланыб джылай тургъан Зама аны эшитмеди.

— Зама! Зама!

Инджик аны имбашына акъырын тийди.

Зама башын кёлтюрдю: огъарыдан, кыйын кийик сокъмакъла бла, талай адам эниб келе эдиле. Бир да къалмай онгсуз къартла бла сабийле—элбурушчула,

тышына, кѳоркѳуусуз тау кѳууушлагѳа ашырылгѳан-
ла. Аз, кѳуру бир талай адам.

Мийик акѳсакѳал кѳарт зарауатлыкѳгѳа кѳараб
турду. Не аны, не кѳалгѳанланы ауузларындан таууш,
кѳзлеринден джыламукѳ чыкѳмады: аланы бушуулары
асыры терен эди.

Джер ынгычхагѳанча кѳеюндю. Зама бла Инджик
элбурушчуланы ѳлюклерин бир джанына тизиб башла-
гѳанларында, кѳарт джашлагѳа хыны кѳарады. Ол,
джукѳ айтмагѳанлай, кѳолун силкди. „Энди сизни бо-
лушлугѳугѳуз кереклиси джокѳду алагѳа. Джолугѳуз-
гѳа барыгѳыз да, борчугѳузну толтуругѳуз!“—дей эди
кѳартны тюрсюню... Джашла анга бойсундула.

Тебрерини аллы бла Зама тѳегерекге кѳб кѳараб
турду. Сора, ийнакѳлаб, ийилиб, ташха мангылайын
басды. Эринлери уа тохтаусуз шыбырдай эдиле:

— Сыйлыса сен, туугѳан джерибиз. Кѳойнунгда
хазнангы ашатыб, кѳеюрегингде джашау мылынгы ичи-
риб, уллулугѳунгдан сейирлик ѳхтемлик джукѳдуруб,
халкѳынгы алай ѳсдюрген джерибиз! Сени бауурунгу
харам иннетлилени кир аякѳларына теблетмезге бор-
чубузду!





АРТ БИЛЕТ

— Энди сюелмегиз, билет джокъду! Бу арт билетди!—деб, кассир къыз терезечигине мияла ауну джиберди.

— Эндиги автобус ненчадады?—деб бирден сордула билет джетмей къалгъан талай джолоучу.

— Бюгюн Нарсанагъа барлыкъ бу арт автобусду.

— Алай къалай болады! —деб, тизилгенлени артларында сюелген джаш артыкъ бек къайгъылы болду. Адамланы арасы бла алгъа ётюб, ол кассаны терезечигине къабланды.

— Эгечим, мени бусагъатда кетмей амалым джокъду,—деб аны мыдах ауазы джалыннгыч чыкъды.—Къалай этерик эсенг да, мени кетерча этерге кюреш. Тамбла эртденбла анда илму конференцияда болургъа керекме. Эки аягъым ары бир илинсинле ансы, сюелиб огъуна барырма. Илму да сени игилигинги унутмаз.

— Олтуруб огъуна бар, алай эсе уа,—деб кюлдю кассир, терезечигин ача. Ол джашха билетни узатды.—Ма, ал, иги джолгъа бар. Бир мадарсыз керекли болса, деб къойгъан эдим.

Билет джетмегенле джашха сукъланыб къарадыла. Кассирге бюсюреу эте, кечмеклик тилегенча, джаш акъырын кшошду:

— Конференциягъа талай къралны алимлери кшошуллукудула.

Алай айтыб, бир джанына джанлаб, джаш шиндикде тургъан мазаллы къубас сумкасына узалды.

Бу кёзюучюкде бир кърарт тиширыу кириб, кассагъа озду.

— Къызым, Нарсанагъа автобус тебреймиди?—деб сорду ол гузаба.

— Автобус а тебрейди, алай а билет джокъду, амма,—деб джууаб берди кассир,—ансы табу этиб да берлик эдим.

— Помедет, помедет, кеч болуб кългъанына къара!—деб ахсынды амма. Чыммакъ хончаларына джаулугъун тарта, ол ызына бурулду.

Билет джетмегенлени бири, мустукга ушаш ингичке тогъай мыйыкъчыкъларыны учлары сакълал тюбюнде кшошулгъан тюкбет джаш, къатындагъы къызгъа ийилиб, ышара айтды:

— Амманы, хариб, джолоучулукъну кшоюб, кюн турушда олтуруб турур заманы эртде джетгенди, ол а... „Ий, мен джашыма барама, бу къадар адам а, джолоучу болуб, къайры барадыла?“ деб мунуча бир айтхан болур!

Орунсуз накъырданы джаратмай, джунчуб, къыз нёгерине сыртын бурду.

Илму конференциягъа барлыкъ джаш сумкасын ызына, шиндикге джиберди. Кетиб баргъан амманы ызындан джетди.

— Тохта, амма, мени артыкъ билетим барды. Ма,

иги джолгъа бар!—деди ол, аммагъа билетни тутду-
ра.—Бир мадарсыз керекли болса, деб тура эдим.

Джашха алгъыш эте, амма автобус таба ышы-
рылды.

Джашны билет артыкъ болмагъанын иги билген
джолоучула анга сейирсине къарадыла.

— Ол сени танышынг болур эди, ишексиз,—деди
мустукмыйыкъ.

— Огъай... ол анады... къарт ана. Билет а арт ав-
тобусха арт билет эди,—деб, джаш сумкасына узалды..

КЮНЛЮК

Кюнорта бола, бир джай кюн, акъырын кетиб баргъанлайыма, джангур челекден къуйгъанча къуйду да къойду. Насыбха, кюнлюгюм биргеме эди, аны тутуб, джуду атладым.

Аллымда уа, эслейме, къартыракъ тишируу, аз муккуруракъ болуб, ауур атлай, рахат барады. Ол джангурну аз да истемегенча кёрюнеди: не джюрюшюн тюрлендирмейди, не джаулугъун башына тартмайды.

Мен аны эрлай ызындан джетдим. Къатына джууукъ сюелиб, кюнлюкню экибизни да башыбызгъа тутдум.

Ол джукъ айтмады. Джюрюшюн а тюрлендирмеди. Не ди амал, мен да, аныча, сериуюн атладым.

Адамла ызыбыздан джетиб, аллыбызгъа озадыла. Кими башына плащыны джагъасын тартаргъа кюреше, кими газетни, сумканы тутаргъа кюреше, чабышыб, гузаба озадыла. Ариу чууакъ кюн билмей тургъанлай бузулуб, джаууб башлагъанды да, кюнлюгю болгъан хазна кёрюнмейди.

Джангур тохтаргъа, биз хар ким кеси орамына бурулур джерге джетдик. Мен, айырылыб кете тебреб, тишируу меннге бюсюреу этерик болур деб кёлюме келди. Ол а, джукъ айтмай, тохтаб меннге сагъышлы къарады.

Мен да, аны кёрюб, мурукку болдум.

— Сен кюнлюгюнгю айырыб меннге нек тутдунг? — деб сорду ол, кёзлериме хыликкерек-джарыкъ къараб.

Мен аллай къуджур соруу сакъламай эдим.

„Сени къартыракъ, къарыусузуракъ кёрген эдим“ дерге ауузум бармай, тынгыладым. Ол ангылаб ышарды.

Мен ачыуландым.

— Биреуню кюнлюгюню тубюнде джюрюй юренген адам болмагъаныгъызны эслемеген эдим!—деб хыны джууаб этдим.—Ансы, майна, ол къачыб баргъанла табу да этерик эдиле.

— Ким биледи, Къаракъумда, Къызылкъумда илму экспедициялада айланыб, чачын-башын, санларын былай сейирлик джай джангур джибитирин къалай кюсегенлерин унутмай тургъанла алада да болурла,—деди ол, къарамы джумушаб.

Мен не айтыргъа билмедим.

— Шо кечиригиз...—дедим, нек кечмеклик излегеними кесим да ангыламагъанлай, ауузума къуру ол тюшюб.

Аныча, аллай кыйын болумлада, магъаналы илму экспедициялада болуб, джангур мылыны хурметин билмегенимеми, адамланы керти тюрсюнлерин кёре, кюнлюкню да керти тыйыншлыгъа тута билирге ангым джетишмегенинеми, огъесе аны, джюреги джашны, къартха, матухха тергегенимеми,—нек кечмеклик тилегеними билмейме. Бары ючюн да болургъа болур эди.

— Сау бол... джол нёгерлик этгенинге,—деди ол джууабха,—ашхы ушакъ этдик!

Кете башлаб къарагъанымда, мен аны къолтукъ тубюнде ачылмай тургъан кюнлюкню эследим.

— Сау болугъуз!—дедим тамам кёлюм бла, бу тиширыудан айырылыргъа керек болгъанына кыйнала.

ТОХТАР БЛА КЮН

Суугъа чомарт джайылгъан таякълары къалтырай, кюн кёксюл-джашилдим сууда айбат чайкъалады. Андан чачылгъан джилтинчикле толкъунлада, джюз тюрю бояла, джанадыла.

Тохтар кюнню сууда ойнагъанына талайны къараб турду. Сора эрлай тешиниб, суугъа кирди Атасы эсириб келиб, анасыны джюреги къыйналса, атасы:

„Сен къарангыса, ангыламайса. Тенг-нёгер тутхан не болгъанындан хапърсызса!“ — деб къыджыраучанды.

Тохтар „къарангыса, ангыламайса“ деген сёзлени суюмейди. Тенг тутар ючюн, атасына эсирирге, хыны болургъа, дауур этерге керек болгъанын джаратмайды.

„Кюнню тутуб, аннягъа аны бир кесекчигин элтсем, аття анга къарангыса дерик тюлдю. Кюнчук анняны джарытыб турлукъду“, — дей, Тохтар кюннге таукел узалды.

Кюн а, къалтырай-джылтырай, сылджыраб кетиб, сабийчикни селекелей, арлакъда чайкъалыб тохтады.

Тохтар аллына атлагъаны сайын теренден тереннге кире баргъанын эсledi. Аллында толкъунла ёсе, хыны тебере, аякълары тая башладыла. Алай а кюнню тутуб, кесекчигин ууучунда алыб барса, анасыны къалай жъууанныгъын кёзюне кёргюзюб, ол аллына силкинди.

Къарыулу толкъунла джашчыкъны сермеб алыб, бири бирине силдеб башладыла.

Джашчыкъны суугъа кетгенин эслеб, джетиб джашланы бири аны эрлай джагъагъа чыгъарыб, эс джыйдырды.

Адамны джашауун къалай джарытыргъа кереклисин джашчыкъ алкъын ангыламай эди.

— Кюн... аннягъа кюн тутарыкъма, — деб шыбырдады ол.

КЁКДЖАГЪА, БУХАРБЁРК, МЕН

Кесек солур муратда, паркда узун скамейканы бир кыйырына чёкдюм.

Экинчи кыйырына эки джаш келиб джерлешдиле. Ушакъгъа кёре, джыгырала болурла.

— Майна, энди ол баргъанчыкъгъа дамы сёз табарыкъса? Дууадакъчыкъ кирик, ол сейир сюзюлюб атлагъанчыгъына бир къара,—деди бухарбёрк.

— Эй, сен тишируу ариулукъну сырларындан халарсыз кёреме,—деди кёкджагъа.—Кёолларын ол силкиб баргъан, бир кёлкълды болгъанлайына, джаягъынга от алдырыб кёймазмы!?

Алай айтыб, ол „шырт“ деб тамам уста тюкюрдю. Тюкюргени хауада, узун ингичге чыбыкъчыкъча, тогъай созулуб, инжилеча, джерге бирча ууакъ себилюб тюшдю.

— Ма-ма, майнама ол алайда олтургъанчыкъ а?

— Ол кыркъмабашхамы айтаса?

— Огъай, сол джанында шиндикдегичикге.

— Хы, ол тёртсандыкъ! Ол, эшта, эринмей, ёле тургъанга суу узатмаз. Эй, джыгырам, сеннге ышанган кютей къалыб кетерик кёреме.

— Тохта, тохта, энди уа табдым. Майна, ол газет окъуй тургъанчыкъгъа уа не сёз табарыкъса? Тейри, бу джол а кишенлейме сени,—деб къууанды бухарбёрк.

— Оу-оу, ол сууджиликчикгеми айтаса? Ой сени юйюнге ашхылыкъ джаусун, огъесе! Ол, харибчик, газетден, китабдан баш кёлтюрмей, алай бла кечинсе, мен джазыкъ а къалай тукъум булджуна джашарма да? Кертиди, юйюмде тишируум бар атлы уа болукъма.

Ол энтда сызгыртыб узун, омакъ тюкюрдю. Ин-
гичке шоркъачыкъ кюнде джылтырады. Сууну
бюркгенча, кёкджагъа керти да чемер тюкюреди.

Бухарбёрк, арабин, кюеулюкге адам энди уа кимни
кёргюзсюн дегенча, тегерекни сынчы аулай келиб, са-
гъышлы къарамын менде тохтатды.

Кечигирге джарарыкъ тюл эди. Мен кёзлени кюн-
ден сакълагъан кёзлюклерими тюзетдим. Сора, эрин-
лерими кёкджагъача джоппу джыяргъа кюреше, аллы-
ма гузаба тюкюрдюм.

Алай а мени тюкюргеним, сенгирчкеча, гулмакчыкъ
болуб тюшген болмаса, не „шыррт“ деб айбат таууш
этмеди, не ариу мизамда ууакъ бюркюлюб джаумады.

Да не этериксе, хар кимни да фахмусу бирча тюл-
дю.

ИШНИ ЭБИ



орджугъа бир машок гардошну тюкенден юйюне элтирге керек болду. Талай джюз метр чакълыны барлыкъды.

Машокну имбашына атыб, Дорджу аллында джуду-джуду атлай тебреди. Алай а бир кесекден, хырылдай башлагъанында, бирси машогун чыгъарыб, гардошну эки машокга теппе-тенг юлешиб, экисин эки кьолуна алды.

Бираз баргъанында, кьоолары талдыла. Алай а Дорджу энтда амал табды: онг кьолунда машокну сол кьолуна, сол кьолундагъын онг кьолуна алыб, алгъа таукел силкинди.

Бир кесекден, арыгъан кьооларына тюкюрюк джаныу этиб, ол машокланы энтда ауушдурду.

Мен ызындан джетдим. Сейирсиниб сордум:

— Ий, Дорджу, бу тенг машокланы анча сайын нек ауушдуруб кюрешесе?

Ол махтаныб джууаб этди:

— Э-эй, эгечден туугъан, „амал билген—амал бла...“ деб сёз барды. Ишни эбине тюше билирге керекди.

Алай айтыб, ол биягъы машокланы энтда ауушдурду.

ДЖАМАШНЫ ДЖАХАНИМНИ КЁРГЕНИ

Ангыгъа бойсунургъа излемеген, джандет, джаханим дегенча таша магъаналы сёзлени Джамаш къартладан эшите тургъан эди. Кеси кёрюрге уа не бек талпыса да, аллай таблыкъ тюшерге унамай эди.

Излей билген къол къуру табхада илик табар, дегенлей, излейми билди да, Джамаш тилегин табды. Дунияны къуралгъаныны юсюнден илмудан ангылагъанчыгъы бла къартладан эштгенин бири бири бла тенгleshдире, тегерегине къарай тургъанлай, бир чыммакъ акъ сакъаллы чыммакъ къарт юсюне келди да къалды.

— Ассалам-алейкум, ашхы улан!

— Алейкум-ассалам,—деб саламлашды Джамаш.

— Сени тилегинг бизге эртдеден баямды,—деб, чыммакъ къарт сёзю ачыкъ башлады.—Таблыкъ тюшмей тургъанды ансы. Джандетни да келир кёзюю, бусагъатда джаханимни кёргюзейим. Ызынга къайтыргъа айта эсенг... ансы билинсе...

— Игидда къайтама, анга уа не сёз барды! Мен санга Насыра Ходжамы болгъанма, галошну-затны анда къоюб, аллай фитналыкъла джарашдырырча!—деб, Джамаш чарлады.—Неуа, кёрюрге суйгенликге, джаханимде къалыргъа ким кюсейди!

— Кёб мычыма, эшигинден ары къараб, ызынга айланыб кет,—деб буюрду чыммакъ къарт, Джамашха джаханимни джолун кёргюзе.

Кёб да бармай, джерден кёкге салыныб тургъан мийик бачхыч кёрюндю. Ма, эм артында, Джамаш анча джылны ёрлерге талпыб тургъан таша бачхыч.

Джөрмени кёрген киштикча, Джамаш аллында гузаба ёрлей барды, артда уа тамам арыгъандан сылыт санларын кючден кёлтюре, тырнакълаб, терлегенден сырты суу барыб, кёкге алай джетди. Джаханимни джолу да джаханим кёреме.

Кёкде тешик кёрюндю—эшиклиги болур.

Джамаш тешикге башын сукъгъанлай, джаханимге къарады да къалды.

Къараса уа—аллайгъа къарасын...

Кюндюзча жарыкъ,

Гюнахлыла гор эте тура. Чагъыр, боза сууча къуюла...

Отда учала бурула Къазанла къайнай. Шышала тёбе-тёбе къаланыб... Ичги, тебсеу, джырлау, кюлкюхарх. Эркиши тиширыу да бирча кефли, жарыкъ. Джамаш таныгъанла да кёб.

Джамашны эслегенлей, бары да къууандыла.

— Кел, кел, кел! Нечик иги болду келгенинг! Аллынга къараб тура эдик, тёрге чыкъ!—деб, кими учаны тюшюрюрге чабды, кими мюйюзге чагъыр къуюб башлады, кими харсны къутуртду.

Джамаш къартны буйругъун унутмагъан эди. Буйрукъ—буйрукъду. Буйрукъгъа бойсунургъа дурусду. Алай а, айхай, ишленмекликни да барды бузаргъа джарамагъан джорукълары. Келгенине таза кёлден былай къууанган бу жарыкъ адамлары „огъай“ бла къалай мыдах этгин! Ол ушагъыусузлукъну Джамаш кёкде огъай джерде да этмегенди. Бир да къурусда да, бир мюйюз чагъырчыкъ уртларгъа борчду. Борч а буйрукъдан тамадады. Бу оюмла бла, Джамаш санларын тешикден былай кийириб, чагъыр мюйюзге кёолун узатханлай, бир мазаллы къара киши—вахтер болур эди—мазаллы сибирикки бла керилиб Джамашны тюз башына

аямай урду. Кёзлери къарангы этиб, Джамаш, бусхул тобча, ызына къуюлду.

Кесин бачхычха ура да кюлтюм тюшюре, ол къуюлгъаны бла келиб, туз машокча, джерге „топ“ деб тийди. Табсыз тийди шой эди, кеси да эрши къычырды...

Кеси къычырыгъындан уяныб къараса, ийнек табаннымы джетдирген эди да, буту отлукъча болуб, кеси да мылы мешхутда чулгъаныб, бедер ийнек да, ургъуйланымы къоруй эди да, къадалыб батмакъ къуйругъу бла Джамашны бетин тые тура.

Ингирде, тенгине аны джангы туугъан джашын „джуудуруб“ къайтыб келе, эшикден алджагъанын эсгералмай, Джамаш:

— Ой юйюнг къуруб, джаханиминги меннге ийнек баугъа келтириб кёргюзмей, мени ары элтиб кёргюзсенг, джаханиминг да, кесинг да тюб боламы эдигиз!— деб ачыуланды.

ЧЫПЧЫКЪЧЫКЪ

Терезени ачыкъ кѣзчюгюнден бир чыпчыкъчыкъ учуб кирди. Къоркъгъаны бла, кесин тыялмады шой эди, къабыргъагъа тийиб, андан, топракъ джуммакъча, топ деб джерге тюшюб, сын болду.

Бу гитче къанатлычыкъ киштик азыгъы болмасын деб, болушур оюмда, акъырын тутаргъа узалдым. Алай а ол, дюр деб учуб, кесин терезе миялагъа урду. Андан ызына чартлаб, юнню ичинде ары бла бери уча, келе да кесин миялагъа ура, тамам онгсуз, сер болуб, терезе тюбюне къонду.

Ол джарыкъ ургъан джер бары эркинликге эшик болуб бармагъанын ангылаялмай эди.

Мен, биягъынай, акъырын чыпчыкъгъа узалдым. Тутуб, къалтырай-титирей тургъан бу гитче къанатлычыкны, ачыкъ кѣзчюкден узалыб, тышына джибердим.

Алай а ол, абджыб, кери учар орнуна, бери мыллык атыб, биягъанлай учуб кириб, кесин энтда терезеге талай кере да уруб, саудан ёле, джерге тюшдю.

Мен хайраи болдум.

Насыб да, къазача, алай абджыта кѣреме.

Термилиб табхан насыбларын къолда туталмай, бир къауум адамла алай тас этиб къоя болурла.

Чыпчыкъчыкны экинчи кере тутуб, тышына атханымда, терезени кѣзюн къаты джабдым.

ОЮМЛА

Аджал. Меннге юч кѣауум адам келеди. Биринчи кѣауум: кеслери ёлселе да, адамлыкъларыны кючюнден атлары ёмюрлюкге джашарыкѣла; экинчи кѣауум: кеслери эндиге дери джашагѣан эселе да, адамлыкѣ шартлары аракѣыны кючюнден эртде ёлюб бошагѣанла; ючюнчю кѣауум: джашауну тюз, адетдеча джашаб ашыргѣанла.

Джазыу. Ким не юй ишлесе, анда джашайды. Иги ишлеген—кесин махтайды, аман ишлеген—мени хыртлайды.

Кѣууанч. Чабакѣны — кѣармакѣ, кѣууанчны — адамлыкѣ тутады.

Насыбсызлыкѣ. Юйдегини эшигин ичги бла дауур ачсала, бирлешиу бла насыб чыгѣадыла да, мен киреме.

Аракѣы. Адамны джазыгѣы-хариби меннге табыныр.

Кѣызгѣанч. Меннге бош кёлкѣалды боладыла: кесимден артыгѣым болса, ким огѣай дейди, кимден да нени да аямаз эдим, артыгѣым болургѣа унамайды ансы.

Тилчи: Айтхання гурушха этмейдиле да, айтханы айтханын айтхання гурушха этедиле.

Эринчек: Коммунизмни „кимге да—кереклисине кёре, кимден да—бслумуна кёре“ деген шартыны татыуун мен кѣалгѣанладан алгѣа ангылагѣанма.

Сёзчю: Мен кесиме комментатор деген ариу-атны атасам, меннге да кѣынгыр кѣарауну кѣоярыкѣдыла...



БАШЛАРЫ

Къобанны джагъасында	3
Кёмеуол	42
Эллири-Чоппа	73
Эл-Бурушну арт кюнлери	101
Арт билет	129
Кюнлюк	132
Тохтар бла кюн	134
Кёкджагъа, бухарбёрк, мен	135
Ишни эби	137
Джамашны джаханимни кёргени	138
Чыпчыкъчыкъ	141
Оюмла	141

Салпагарова Кулина Абдул-Керимовна

ВОДОВОРОТ

Рассказы

На карачаевском языке

Редактор **А. И. Кубанов**

Художник **Р. А.-К. Салпагаров.**

Худож. редактор **М. П. Бертник.**

Технич. редактор **М. Ф. Перепада.**

Корректор **К. А.-К. Салпагарова.**

Сдано в набор 11-1-1974 г.

Подписано в печать 15-11-74 г.

Формат 70 x 108¹/₃₂. Физ. п. л. 4,5.

Усл. п. л. 6,3 Уч.-изд. л. 5,6. Тираж 1100 экз.

ВУ 14566. Заказ № 215. Цена 24 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
г. Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография,
г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

